

प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या - १२०

कार्तिक-मंसिर २०४७

Number 120

October-November 1990

सम्पादक

साफल्य अमात्य

Edited by

Shaphalya Amatya

प्रकाशक

श्री ५ को सरकार

शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग

काठमाडौं, नेपाल

Published by

The Department of Archaeology

His Majesty's Government

Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थान:-
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal

मूल्य रु. १०।-

Price Rs. 10/-

Printed at Matribhoomi Printing House (Pvt.) Ltd, Kamal Pokhari, Kathmandu,
Phone: 414076, 412501 & 410284,

संख्या १२०
कात्तिक-मंसीर २०४७

Number 120
October-November 1990

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Editor
Shaphalya Amatya

विषय-सूची Contents

	Page
The Stupa of Bodhnath : A Preliminary Analysis of the Written Sources	-Franz-Karl Ehrhard 1
CHORTENS (mchod-rten) IN HUMLA	-Niels Gutschow 10
नेपाली खण्ड	पृष्ठ
वैष्णव धर्मको इतिहास र फपिडका शिखरनारायण	-उद्धव आचार्य १
सिद्ध मीननाथ	-डा, राजाराम सुवेदी १४
लिच्छविकालीन श्रीराजविहारको स्थापना काल	-शङ्करमान राजवंशी २१
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री	— २५

The Stupa of Bodhnath: A Preliminary Analysis of the Written Sources

- Franz-Karl Ehrhard

Written sources dealing with the stupa of Bodhnath are not as numerous as the host of Tibetan pilgrims that daily circle the large complex northeast of Pashupatinath from the early morning hours to late in the evening. L. A. Waddell, who devoted a short article to the stupa over 100 years ago, described it in the following words: 'It is the chief place of lamaist pilgrimage in Nepal, attracting far more votaries than the Sambhunath stupa, which is not far distant. Its special virtue is reputed to be its power of granting all prayers for worldly wealth, family and everything else asked for.' In the same breath, however, he is

forced to concede: 'But no description or account of the monument seems to be on record.'¹

What is available to Tibetan pilgrims, though, - and Waddell joins their ranks - is a 'printed booklet which is sold at the stupa.' This booklet is of interest to him, inasmuch as it details how the stupa is brought into direct connection with the most important legendary and historical personalities of 'early Lamaism.' The particulars Waddell gives concerning the printing of the text at hand are revealing: 'The print is a new revision by Punya Vajra and another disciple of the great Lama

1. L. A. Waddell, 'Note on the 'Ma-gu-ta' or Cha-rung kha-shar Stupa - a celebrated place of Lamaist pilgrimage in Nepal' in *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, 1882, pp. 186-189. Waddell included this 'Note' in his book *Buddhism and Lamaism of Tibet*, London 1895, pp. 315-317. Concerning the name Ma-gu-ta he writes (ibid, p. 189 = p. 317): 'The name 'Ma-gu-ta' - pronounced 'Makuta' - is doubtless a contraction for *Makuta bandhana*, the pre-Buddhist 'crested chaitya' such as existed at Buddha's death at Kusinagara.' According to Tibetan tradition it is a place name. See *mChod rten chen po bya rung kha shor gyi lo rgyus thos pas grol ba*, fol. 3a/2: *bal yul ma gu ta'i yul gru ru*, and the translation in K. Dowman, *The Legend of the Great Stupa*, Berkeley 1973, p. 24: 'in the country of Nepal in the district of Maguta.'

Zhab-dkar'. This latter Lama, I am informed, lived about fifty years ago, and gilded the short spire of the stupa and bailed the present investing wall.²²

This text, which bears the title *The History of the Great Stupa Bya-rung Kha-shor, the Hearing of Which Brings Liberation (mchod rten chen po bya rung kha shor gyi lo rgyus thos pa grol ba)*, is still the most important Tibetan source for speculation on the origin and development of the monumental site of Bodhnath. All other sources - and particularly the Nepalese documents - are for the most part brief references in the so-called 'chronicles' (*vamsavali*) and occasionally surviving oral traditions, the latter subject to manifold changes over the

centuries. A brief description of these sources and their adaptation by Western literature, therefore, would not appear to be inappropriate. Perhaps on this basis a comprehensive history of the stupa can later be formulated.

It was Sylvain Levi, in his wide-ranging cultural history of Nepal, who first undertook to date the construction of the stupa according to Nepalese tradition, and his result has held its claim to accuracy up to the present: 'Popular tradition associates its [= the chaitya of Budha-nath] construction with expiation of parricide; but the names of the personages vary from one tale to another. If the tradition which connects the name of Mana deva to this monument is exact the chaitya of Budh-nath

2. The guide for pilgrims to the stupa of Bodhnath is the text *mChod rten chen po bya rung kha-shor gyi lo rgyus thos pas grol ba*, 32 fols.; various editions are available. The edition mentioned by Waddell was made for the occasion of the stupa's renovation by Zhabs-dkas Tshogs-drung rang-grol (1781-1851); on the biography of this Tibetan yogin from Amdo see F. K. Ehrhard, *Flugelschläge des Garuda* (= Tibetan and Indo-Tibetan Studies, Vol. 3) Stuttgart 1990, pp. 32-42. The first chapter of the text, known as an 'inventory' (Tib. *dkar-chag*), was translated by H. Hoffmann, *Marchen aus Tibet*, Munich 1965, pp. 42-46 ('Der Stupa der Cansehirtin'); a complete English rendition is provided by K. Dowman (as in fn 1). The text falls within the literary genre of 'treasure works' (Tib. *gter-ma*); it owes its final form to the 'treasure finder' (Tib. *gter-ston*) sNags-'chang shakya bzang-po (15th/16th cent.). The name Bya-rung kha-shor or Byar-rung kha-shor (Permission to Do What's Proper) is associated with the person of a woman keeper of geese and an unnamed king; this king grants the woman, who is without means in appearance only, permission to build a stupa, and does not reverse his decision when the people, envious of her, later protest on account of the building's size. Interesting parallel material relating to this legend and the construction of the stupa of bSam-yas is found in the 58th and 90th chapters of the biography of Padmasambhava; see *O rgyan gu ru padma 'byung gnas kyi skyes rabs nam par thar pa rgyos par bkod pa padma bka'i thang yig*, Delhi: Sherab Gyaltzen Lama and Archarya Shedup Tenzin, 1984, pp. 362-367 & pp. 552-557. For a translation cf. *The Life and Liberation of Padmasambhava*, part 2: Tibet, Berkeley 1978, pp. 360-363 & pp. 605-609; by an oversight on the part of the publisher, the stupa of Bodhnath was mistaken for the stupa of Svayambhunath. A revision of this comparative material would be a welcome contribution to the history of Bodhnath Stupa.

dates from the VIth century of the Christian era.³ According to this version, Prince Manadeva obeys the command of his father, King Vikmant, to kill a man lying concealed at a water source. This man is none other than the king himself. The reason for this self-sacrifice is the drying up of the source of 'Narayana lying on the water' (*jalasayana narayana*), at the foot of Sivapuri; this state of affairs calls for the sacrifice of a man who possesses the 32 traits of a 'universal ruler' (*cakravartin*). In order to spare his son, the father thus sacrifices himself. Since following the slaying the head of the victim will not come loose from the hand of the involuntary patricide, the latter seeks counsel from the goddess Mani-Yogini of Sankhu (another name for Vajrayogini, one of the four yoginis of the Kathmandu Valley). She directs Manadeva

to erect a temple in atonement for his act and personally watches over its construction. In gratitude Manadeva places her likeness at the temple's entrance.

That is not the end, however, of the story of the stupa's construction according to the Buddhist chronicle. We learn further that Manadeva composed a prayer, an exaltation of the Buddha, at the installation of the likeness.⁴ I do not rule out the possibility that the name of the stupa, the one familiar today to all pilgrims and tourists, may go back to this hymn (Buddha-Natha → Budh-Nath → Bodhnath). One last piece of information from the late *vamsavali* text has to do, interestingly enough, with a connection Prince Manadeva had with Tibet, and an additional name of the stupa of Bodhnath comes up: Khasa Chaitya.⁵

3. S. Levi, *Le Nepal: Etude historique d'un royaume hindou*, 2 vols., Paris 1905, Vol. 2, pp. 6-8 (= *Ancient Nepal: Journal of the Department of Archaeology*, no. 58 (1980) pp. 4-5). The tradition to which Levi here reverts is that of the Buddhist chronicles. Cf. the translation of the corresponding passage of one such chronicle in D. Wright, *History of Nepal*, Calcutta 1966 (reprint of Cambridge 1877), pp. 66-67; two different versions of the history of the founding are also found there. The enquiry becomes more complicated when, along with the later (Buddhist) chronicles, older ones are drawn upon, such as the *Gopalarajavamsavali*, see fn. 7. On the distinction between the earlier *vamsavalis*, composed around 1400, and the later examples of the genre (compiled in the first decades of Gorkha rule, i. e. around 1800) cf. L. Petch, *Mediaeval History of Nepal* (ca. 750-1482), 2nd rev. ed. (= Serie Orientale Rome, 54) Rome 1984, pp. 5-9.

4. See S. Levi (as in fn. 3), p. 7 (= *Ancient Nepal*, p. 4): "The hymn in honour of Buddha, composed by Manadeva on festivities of inauguration, is still popular with Nepalese Buddhists." Cf. in this connection D. Wright (as in fn. 3), p. 67: "The prince Manadeva on this occasion composed a special prayer, which is repeated by every Buddhist when performing puja in holy places. *The prayer*. Reverence to Ratna trayaya. I bow to thy lotus-like feet, O Lord! Thou art Buddha-thine asylum I seek. There are countless merits in worshipping Buddha. Thou art the master of religion, etc. (Footnote: The whole of the prayer is given in the original manuscript)."

5. D. Wright (as in fn. 3), p. 67: "According to Bhotiya (i. e. Tibetan) tradition, the Lama of Bhot, having died, became incarnate, and lived again as the Raja of Nepal, who built the Buddhist temple; and for this reason the Bhotiyas hold it in great veneration."

The motif of reincarnation in the case of the founding figure of the stupa of Bodhnath clearly reflects, in my opinion, the influence of Tibetan traditions in the historical writing of the 19th century; this motif in the form it takes in *The History of the Great Stupa Bya-rung Kha-shor* — was evidently adopted by the Nepalese Buddhists and projected on the stupa's Licchavi founder. In none of the Tibetan sources known to me, in any case, does a Tibetan lama with the name Khasa occur. But what is the explanation of the name Khasa, a name Nepalese folk etymology with its explanation of 'morning dew' (*khasti*) knew of? Fortunately, we have the record of a Tibetan author of the 18th century who addressed the topic.

The man in question was the 8th Si-tu-pa Chos-kyi 'byung-gnas (1700-1774), who visited the Kathmandu Valley during two trips in 1723 and 1748, and who evinced great

interest in the cultural traditions of the Late Malla-Period. In his notes on the second trip we find the following remark:

What is called by us (i.e. the Tibetans) *Bya-rung kha shor* the Nepalese designate *Kha-sa cai-ta*. As *kha-sa* appears to be a corrupt form of (the Sanskrit word) *kha-ta*, it is evidently the case that it means 'excavated stupa'. Is it not so, given the fact that the Yol-mo-ba Sakya bzang-po unearthed a mound, and consequently this stupa existed as something brought forth from a treasure?

(nged rang tshos bya rung kha shor zer ba
'di la|bal po rnam kyis/khasa cai tya ze|kha
sa zhes kha ta zur chag pa yin pa 'dra bas|
brkos pa'i mchod rten zer rgyu yin 'dra ste|
yol mo ba sakya bzang pos de'u 'bur zhiq
brkos nas mchod rten de gter nas drangs pa

S. Levi (as in fn. 3), p. 8 (= *Ancient Nepal*, p. 37), describes this situation in the following words: "Another Tibetan legend current in Nepal considers king Mana deva as the incarnation of a Tibetan lama named Khasa. Hence the origin of the name Khasa-chaitya often applied to the temple of Budh-nath." Finally, the details supplied by H. A. Oldfield, *Sketches from Nepal*, 2 vols., London 1880; vol. 2, p. 261: "It is believed to have been built over the tomb, and probably to contain within its garbh some of the ashes or other relics of an eminent Thibetan Lama named Khasa, who, having come to Nipal on a pilgrimage from Lhasa, died, and was either burnt or interred at this spot." In his book *Buddhist Himalaya*, Oxford 1957, p. 288, fn. 22, D. L. Snellgrove distances himself from this etymology which enjoyed wide-spread favour: "Levi notes another name for this shrine, viz. *Khasachaitya*. The name in use, however, seems to be *khastichaitya*. This was explained as meaning the shrine of the Dew-Water (from *khasu*, dew; *ti*, water). While building was in progress, the water for mixing became exhausted owing to drought, but by spreading a cloth at night and squeezing the dew from it in the morning, sufficient water was obtained to finish the stupa." This interpretation too, the generally accepted one today among the inhabitants of the Kathmandu Valley, is connected with the stupa's construction by Manadeva: see D. Wright (as in fn. 3): "When Mandeva began the work of building the temple there was a great drought, so that the workmen making the bricks could only get water by soaking cloths (in the beds of the streams) and wringing out the moisture."

yin pas yin nam).⁶

Abandoning for the time being the thread of enquiry represented by the Tibetan tradition, I should like to recapitulate the material presented thus far: according to the *vamsavali* text edited and translated by D. Wright and his assistants, and analysed by S. Levi, the original construction of the stupa of Bodhnath is ascribed to the Licchavi king Manadeva I (reigned ca. 464-505). The names Bodhnath and Khasti Chaitya can be connected with this act

of founding by Manadeva; the Tibetan tradition cited in sanction of this founding (through the status of the reincarnated Manadeva) is more likely to be secondary in nature. Of paramount importance for the Tibetan sources, rather, is the element of rediscovery, the unearthing of a buried edifice; this led to the name Excavated Stupa. What light do the older *vamsavali* texts shed on these matters? In the *Gopalarajavamsavali* it is said of Manadeva; "He killed his father unwittingly.

6. *The Autobiographies and Diaries of Si-tu Pan-chen* (=Sata Pitaka-Series, vol. 77), Delhi 1968, p. 267.5-6; cf. the somewhat misleading translation in T. T. Lewis and L. Jamspal, 'Newars and Tibetans in the Kathmandu Valley: Three New Translations from Tibetan Sources' in *Journal of Asian and African Studies*, no. 36 (1988), p. 207: "We then arrived at the place the Nepalese call Khasachaitya and we Tibetans call Jarung Kashor (i.e. Bauddha). The first name is a corrupted 'khata' and so the meaning should be 'dug-out stupa'. When Yornoba bZabo Shakya made a mound, the stupa came out. And so the name came into being." This citation is also reproduced in the biography of the sNgags-'chang Sakya bzang-po in *sNga' gyur chos 'byung ngo mtshar gtam gyi rol mtsho*, Delhi; Lama Ngodrup and Sherab Drimed, Delhi 1986, vol. 3, p. 52.1-3. The etymology espoused by modern Western scholars deviates both from the Nepalese and from the Tibetan interpretation: the name *Khasti* is made to be connected with the relics of the Buddha Kashyapa. See U. Wiesner, *Nepal: Konigreich im Himalaya: Geschichte und Kultur im Kathmandu-Tal*, Schauenberg 1977, p. 218: 'Eine Tradition besagt, daß der Stupa Reliquien des Buddha Kashyapa enthält. Aus dieser Annahme wird auch der Name des Stupas, Khasti, erklärt'; and M. S. Slusser, *Nepal Mandala: A Cultural Study of the Kathmandu Valley*, 2 vols., Princeton 1982, vol. 1, p. 277, fn. 46: "The name *Khasti* probably relates to the Manusi Buddha Kashyapa, whose relics are said to be enclosed in the stupa." On the relics of the Buddha Kashyapa see *mChod rten chen po bya rung kha shor gyi lo rgyus thos pas grol ba*, fol. 7a/2: *de bzhin gshegs pa 'od bsrungs kyi ring srel ma ga ta'i bre gang srog shing gi nang du bzhugs so gsol*, and the translation in H. Hoffmann (as in fn. 1), p. 46: "...und tatén unterhalb des holzernen Pfahles (*yashti*) ein Drona nach Art von Magadha Reliquien des Buddha Kashyapa hinein.' D. R. Regmi, *Medieval Nepal*, part 1 (Early Medieval Period 750-1530 A.D.), Calcutta 1965, p. 571: "By the name Khasti Chaitya one is inclined to believe that this was associated with the Tibetans. Khasti identified with Khasa situated near Kerrong inside Tibetan territory lies on the main thoroughfare between Lhasa and Nepal.' This reference to the place name Khasa may at least provide an explanation for the name of the Tibetan lama whom H. A. Oldfield and S. Levi associate with the stupa. The place itself, however, is not located near Kyirong but on the second important trade route to Tibet, the one leading via Khasa to Nyalam, and than via Shigatse to Lhasa.

As he had committed such a monstrous crime, he wandered crying (in consternation). On reaching the hillock of Gumvihara he observed penances. By the merit of these penances, a great chaitya emerged (on the hillock). He consecrated the chaitya." Gum-vihara (Timber Mountain Monastery), east of Sankhu, is one of the oldest Licchavi monasteries of the Kathmandu Valley, a witness to Buddhism's early presence there. Here again then, as in the later chronicle, there is a connection with the patricide at Sankhu. The stupa that was erected in atonement, however, is now no longer a forerunner of Bodhnath, in view of the fact that today there still exists a stupa near the Vajrayogini temple in Sankhu associated with Manadeva's act of atonement.

Instead, it is written somewhat later in the *Gopalarajavamsavali*: 'King Sri Sivadeva (ruled for) 41 years and 6 months. A dome was built in the vihara he founded. He built a big khasau chaitya.'

These, then, are the most important Nepalese sources on the history of Bodhnath. I shall now supplement them with further material from the Tibetan tradition. A younger contemporary of the previously mentioned Si-tu Pan-chen is the Fourth Khams-sprul Rin-po-che Chos-kyi nyi-ma (1730-1780); he bequeathed to posterity a detailed 'description of the sacred abodes' (*gas-bshad*) of the Kathmandu Valley, and in it we find the following details concerning the stupa of Bodhnath:

7. Dhanavajra Vajracharya and Kamal P. Malla, *The Gopalarajavamsavali* (= Nepal Research Centre Publications, no. 9), Wiesbaden 1985, pp. 123 & 125. M. S. Slusser (as in fn. 6), p. 277, has previously looked into the contradictory traditions concerning the founding of the stupa of Bodhnath: 'Nepalese tradition and the chronicles credit its (i. e. Bodhnath) foundation to Licchavi royalty, the one ascribing it to Manadeva I as atonement for an unwitting patricide, the other to a successor, Sivadeva I (ca. A. D. 590-604).' She offers the following solution: 'It seems probable, however, that Manadeva was the builder, because of the persistent tradition that links his name to the Stupa, and that Sivadeva, the chronicler's choice, was its restorer. "Further elucidation will come, according to her, only by way of archaeological investigations; but as D. L. Snellgrove (as in fn. 5), p. 100, has previously noted: 'It would be most unwise to start digging into the side of Svayambhunath even with governmental permission. In the case of Bodhnath, such thoughts scarcely enter the mind, for the whole scene presents itself so firmly in terms of here and now.'" Cf. also in this connection Kamal P. Malla, "The Limits of Surface Archaeology" (book review) in *Contributions to Nepalese Studies*, vol. 11, no. 1 (1983) p. 127. According to the Tibetan sources, in any case, it must be presumed that there were a number of mounds existing to the northeast of Pashupatinath, and that it would thus not have been so easy for sNgags-'chang Sakya bzang-po to locate the mound housing the stupa. What would prevent us, therefore, from assuming the presence of various constructions of the Licchavi kings in the area? Cf. the description of the 'archaeological' work of sNgags-'chang Sakya bzang-po in the work *rGyal ba yol mo ba chen po'i skyes rabs in Autobiography and Collected Writings of the Third Rig-'dzin Yol-mo-ba sprul-sku bsTan-'dzin nor-bu*, Dalhousie: Domcho Sangpo, 1977, vol. 1, pp. 30.4-31.1.

With regard to the stupa Bya-rung Kha-shor, in India and Nepal there are no new accounts when compared to those which are current in Tibet. The name is Kha-shva chaitya which is pronounced in a mixture of Newari and Tibetan. In several works of the great Vajracharya Mahavidyadhari, I have seen the spelling Bya-ri kam shva ma. Generally speaking, in ancient times, after demolitions and losses, this stupa was covered with dirt, sand, etc. to the point that it became invisible. When the moment for realizing the prophecies of Guru Rin-po-che arrived, the holy reincarnation, the Yol-mo-pa Rig-'dzin Sakya bzang-po, unearthed it, carried out with exactitude the repairs and restorations, and made known its true worth. The name of the great stupa became once more as famous as that of sun and moon.⁸

For the Tibetans, therefore, it is with the rediscovery of the stupa, the excavation of a buried site no longer recognized as such, that its reconstructible history commences. Rig-'dzin Sakya bzang-po, who bore the agnomen Yol-mo-ba, was responsible for the excava-

tion and repair work. Fortunately, biographical material is available on this Tantric master of the rNying-ma-pa school, and we can approximately determine his dates; according to the biography, which I draw on in the following, Rig-'dzin (or sNgags-'chang) Sakya bzang-po met personally with Padma gling-pa (1450-1521) and with 'Bri-gung Kun-dga' rin-chen (1475-1527), so that we may likewise set his dates between the second half of the 15th century and the first half of the 16th. In Nepalese historiography this would correspond to the beginning of the three Malla kingdoms in the Kathmandu Valley, which is assigned to the year 1482 with the death of King Yaksamalla.

We shall now, in conclusion, turn to the question of whether, during the excavations by Rig-'dzin Sakya bzang-po, anything is recorded reminiscent of the Licchavi Period and the kings Manadeva and Shivadeva, or of their stupa-building activities. The answer is no. Instead, another Licchavi king enters the picture, who is regarded as the successor of Shivadeva: Amsuvarman (ruled ca. 605-621). In a comment on the above citation of Si-tu

8. A. W. Macdonald and Dvags-po Rin-po-che, 'A Little-read Guide to the Holy Places of Nepal - Part II' in *Essays on the Ethnology of Nepal and South Asia*, vol. 2, Kathmandu 1987, p. 108. The "great Vajracharya Mahavidyadhari" referred to here is the rNying-ma-pa teacher Kah-thog Rig-'dzin Tshe-dbang nor-bu (1698-1755), an 18th-century Tibetan from East Tibet who left behind valuable documents on the culture of the Late Malla Period; see F.K. Ehrhard, "A Renovation of Svayambhunath-Stupa in the 18th Century and its History" in *Ancient Nepal: Journal of the Department of Archaeology*, no. 114 (1989), pp. 1-9. On the name Bya-ri kam sva-ma mentioned here for the stupa of Bodhnath cf., among other works, the biography of Rig-'dzin Tshe-dbang nor-bu: *Ngo mtshar dad pa'i rol mtsho* in *The Collected Works (Csung-'bum)*, Dalhousie: Damcho Snagpo, 1976, vol. 1, p. 209: *mchod rten bya tri kha sho'am | bya tri kam sho | dang bod phyir bya rung kha shor du grags pa'i mchod rten dir...* The forms *Bya-tri kha-sho | Bya-tri ka-sho | Bya-tri-kam-sho-ma* are obviously phonetic variations of the Tibetan expression *Bya-rung kha-shor*, in this case, too, the pronunciation approximates what the Fourth Khams-sprul Rin-po-che terms a 'mixture of Newari and Tibetan'.

Pan-chen it is written in the biography of Rig-'dzin Sakya bzang-po:

If that is the case, then evidently something was exposed by this great treasure that was not visible in the case of the earlier stupa. [And it is the case, as] bones of the Nepalese king Amsuvarman were brought to light [by Rig-'dzin Sakya

bzang-po] from the stupa's central axis (*yasti*) and distributed for creatures' well-being.

(*de lta na mchod rten sngar mi mngon pa la gter chen 'dis gsal bar byes pa yin pa 'dra'o | mchod rten gyi srog shing las bal po'i rgyal po' od zer go cha'i gdung gter nas bzhengs nas 'gro don la spel*)⁹

9. The biography of sNgags-'chang Sakya bzang-po in *sNga 'gyur chos 'byung ngo mtshar gtam gyi rol mtsho* (as in fn. 6), p. 52 3-5. Cf. also the biography in *Bod du byung ba'i gsang sngags snga 'gyur gyi bstan 'dzin skyes mchog rim byon gyi rnam thar nor bu'i do shal* of Kun-bzang Nges-don klong-yangs (*1814), included in Khetsun Sangpo, *Biographical Dictionary of Tibet and Tibetan Buddhism*, vol. 3, Dharamsala 1973, p. 525: '[Thus] the renovation of the stupa was carried out to the end; on this occasion bones of the Nepalese king Amsuvarman were brought to light' (*mchod rten zhig gsos mthar phyin 'grub | de skabs bal po'i rgyal po' od zer go cha'i gdung gter nas bzhes*). For a description of the circumstances surrounding the excavation work cf. the passage mentioned in fn. 7 from the pen of the Third Yol-mo-ba bsTan-'dzin nor-bu (1598-1644): 'When later he [i.e. sNgags-'chang Sakya bzang-po] was making his circumambulations on the top floor [of bSam-yas], he saw a paper scroll fall from above, and thus the command arose to repair the damage [to the stupa] Bya-rung kha-shor. Without the least doubt he [immediately] set off for Nepal. At the time [the stupa] Bya-rung kha-shor was something that couldn't be distinguished from the [other] mounds [of the region]. At first he paid worship to another mound, [thinking to himself] "This must be it." The mound, which thereupon said "Something has to be taken away at the other half [and not here], "is today still standing near the stupa. When [sNgags-'chang Sakya bzang-po] finally discovered the actual [mound] and subjected it to a thorough renovation, he said, "In spite of [the fact] that there is no water in the close vicinity, the possibility exists that there is some here." And when he had listened and dug at an empty spot that gave out a rhythmical sound, a water source arose that may still be seen today. In this way [his influence was] great and wonderful. Obviously [the memory] had arisen in his heart of how he earlier, [at the time] of the teaching of the Jina Kasyapa, had a birth as a helper [during the construction of the stupa]' (*de nas dbu (b)rtser zhabs skor mdzad pas thog las shog ril zhig babs pa gzigs pas | bya rung kha shor gyi zhig gso bar lung gi bstan te | tsham tshob med par bal yul la 'phebs | de'i bya rung kha shor kyang ri dang so sor mi phyed pa cig yod dā | thog mai 'di yin dgos te | ri gzhan zhig la phyag mdzad pas | phyed mar sang ba yin | zer ba'i ri de da lta yang mchod rten dang nye ba na yod do | star dngos rnyed de zhig gsos rgyas par mdzad tsho | nye sar chu med pa las | 'di na yod tshod yin gsungs nas der bsan las khrol khrol zer ba'i shul drus pas | chu thon pa yong da lta yod do | 'bi lta bu ni che ngo mtshar te | sngon rgyal 'od srungs gyi bsten pa [— bstan pa] la bran du 'khrungs pa de thugs lo shor 'du go*). For the dynastic history of Amsuvarman and its relation to Tibet see L. Petech, "The Chronology of the Early Inscriptions of Nepal" in *Selected Papers on Asian History* [= Serie Orientale Roma, 60] Rome 1988, pp. 156-159.

The association of the place where the stupa of Bodhnath stands in its present form with a cemetery was propagated in turn by Rig-'dzin Sakya bzang-po and his successors. In a religious and topographical description of the Kathmandu Valley from the year 1820 it is a matter of certainty for the author Chos-kyi bstan-'dzin 'phrin-las (1789-1838) that the stupa was erected over a cemetery:

This (*mchod-rten*) is also described as being one of the *mchod-rten* erected at each of the eight different cemeteries (*dur-khrod*) of the eight Ma-mo of the retinue of 'Jigs-byed at the time formerly when 'Jigs-byed Nag-po and his retinue

were defeated by 'Khor-lo sdom-pa.¹⁰

Against this background, then, the person of Rig-'dzin Sakya bzang-po and the representatives of the Lamaist priesthood following him who were responsible for the further upkeep of the stupa might be looked into more closely. This would go beyond the bounds of this preliminary survey of the written sources on the stupa of Bodhnath, but my intention is to pursue the line of enquiry on a later occasion. Nevertheless, reference may be made to the person of Zil-gnon dbang-rgyal rdo-rje (*1647), concerning whom we know, on the basis of two edited and translated documents, that he and his successors were appointed to be the Tibetan residents at the stupa.¹¹

10. T. Wylie, *A Tibetan Religious Geography of Nepal* [= Serie Orientale Roma, 42], p. 21; see also A. W. Macdonald and Dvags-po Rin-po-che (as in fn. 8): "Then Sakya bzang-po of Yol-mo and the third titular of the lineage, the Yo-mo-pa bsTan-'dzin nor-bu, explained that it is one of the group of eight Stupas, eight trees, and eight *smasana* as is the case of the Lhun-grub brtsegs pa'i *smasana*. It is thought that the protectress who is in front of the stupa, Puska dmar-ser, who takes intestines and eats them, is surely one of the eight Ma-mo. Lamas do not accept the tradition concerning their origin. However, if one consults a printed *gter-ma*, the *dkar-chag* of which is considered as containing the words pronounced by the great teacher (Padmasambhava), this is established; but I'm not going to go into this question here." Cf. also in this connection the details in K. Dowman, "A Buddhist Guide to the Power Places of the Kathmandu Valley" in *Kailash: A Journal of Himalayan Studies*, vol. 8, nos. 3/4 (1981), pp. 260-262.

11. D. Schuh, "Ein Rechtsbrief des 7. Dalai Lama für den tibetischen Residenten am Stupa von Bodhnath" in *Zentralasiatische Studien*, vol. 8 (1974, pp. 423-453, and id., "Eine Herrscherurkunde des 5. Dalai Lama aus dem Jahre 1676" in *Grundlagen tibetischer Siegelkunde* (= Monumenta Tibetica Historica, 3, 5), Bonn 1981, pp. 309-315. The addressee in both cases is Zil-gnon dbang-rgyal rdo-rje (*1647) or his successors; concerning him we know that he was regarded as the incarnation of the Third Yol-mo-ba sprul-sku bsTan-'dzin nor-bu (1598-1644), and that he likewise undertook a series of renovations of the stupa of Bodhnath; see *Rib 'dgin zil gnon dbang rgyal rdo rje'i rnam thar dang bka' bum*, Gangtok/Delhi: Gonpo Tseten, 1977, pp. 9.3-13.5, pp. 43.2-44.4 and pp. 78.2-82.3. The renovation described in the final section took place in 1707.

Chortens (mchod-rten) in Humla

Observations on the variation of a building type in north-western Nepal
in May 1990

-Niels Gutschow

Historical and topographical background

The district of Humla in the north-western corner of Nepal is divided into two territories manifesting distinct cultural differences. Humla thus is structured similarly to the other districts along the Chinese border, namely Mugu, Dolpa, Mustang, Manang, Gorkha and Rasuwa, Dolakha, Solukhumbu. Whereas Gurung, Tamang, Thakali and Thakuri settle in the lower areas of these districts up to a height of 3,000m, Tibetans of various tribal affiliation only start settling above that height, with permanent villages at 3,100 to 3,500 m and temporary settlements (such as Yari beyond Muchu) even higher. Surprisingly, the villages of the Tibetans start at the very topographical situation where the narrow gorges of the large rivers like Karnali or Thakkhola (Kali Gandaki) or Marsyandi open up to form widened valleys. The change in topography goes hand in hand with a change of climate. Several studies have already dealt with these changes in Mustang (Christian Kleinert²) and Manang (Perdita

Pohle³). Both studies assert a dialectic relationship between built form (architecture) and climate — a statement which seems obvious and functionalistic, but which is probably too one-dimensional. Dieter Schuh⁴ only recently added a new dimension to the discussion, disclosing on the basis of various documents that the 'territory of the 12 villages' (yul-kha Bcu-gnyis or Baragaon) in southern Mustang demarcated the southern border of a Tibetan kingdom for millennia. It was again colonized by a group speaking a western Tibetan dialect in the 15th century, when King A—ma—dpal erected an independent state in northern Mustang.

Although until now nothing is known about Humla, it might well be suspected that the upper Karnali valley was colonized at the same time, if not in the same context.

There is another striking similarity between the two territories in Mustang and Humla: From Kagbeni up to the Chinese border there extends a row of cave settlements, known under the name of Se—rib, and in existence since the fourth millennium

B.C. A couple of caves around Muchu in Humla (see figure) display the same features as those which have been surveyed by Schuh and his colleagues since 1987 in the valley of the Jhongkhola a few miles east of Kagbeni.

Kermi, situated some 20km northwest of Simikot, is the lowest Tibetan village (see the map), at a height of about 3,100m. Four hours up the valley follow Yalban and Yangar and, on the other side of the Karnali, Puiya and Chala, located along a summer trail leading across the Sankha Pass into the neighbouring district of Bajura.

Another four hours up from Yangar the gorge slowly widens to form a wide valley around Muchu and Tumkot at a height between 3,200 and 3,400 metres. Here, vegetation becomes scarce, the bare slopes signal the advent of the arid zone of inner Asia. Irrigated fields in Muchu seem to be the highest ones in the area, as the path climbs again to lead to the Changla Pass on the way to Lake Mansarowar or along the Karnali to the remote outposts of human habitation at Halji and Limi. Indeed, Kermi, Yangar and Muchu were and still are important points of stop-over for pilgrims on their way to Lake Mansarowar and Mount Kailash. And up until today the total supply for these villages has come from Taklakot in China. Simikot is only visited for administrative purposes and only in rare cases will anybody follow the Karnali for 10 days down to the markets of the Terai in Chisapani or Dhangadhi.

Location of chortens

The seven settlements of northern Humla are of a clustered type, with 20 to 50 houses. The ground floor serves as a stable for yaks (or chauri) and goats; the upper

floor houses the fireplace, around which people sleep, and several wooden boxes to store wheat (the main crop) and imported rice.

Monasteries (nep. gumbas) are integrated into the cluster of houses (as at Kermi), located at the periphery of the settlement (as in Muchu) or are placed at a distance from the village at topographically dominant places, such as on the brow of Tumkot Hill. Chortens are located apart from the monasteries, mostly along paths leading into villages or on hilltops. Three simple cubes of quarry stones, placed in a row, mark the western entrance of Kermi. In Yalban one elaborate chorten marks the eastern access, while a second one is placed on a small hilltop above the village. In Yangar the situation is quite similar. Here, one chorten marks the eastern entrance, while another one stands in the middle of the cluster of houses (see photograph), and three others in the fields below the village. In Muchu, the most prominent chorten is placed on a ridge demarcating the northern edge of the village, while some 6-8 chortens are scattered over the ridges and hilltops of the gentle slope south of the village. In Tumkot a couple of small chortens line the path up the hill into the village.

In no case does the location of a chorten harbour a specific meaning nor does there seem to be a hierarchy among them. In most cases they are located along the path in such a way, that passage is provided on two sides and that they may be circumambulated. But even that is not necessarily the case, as an example from Yalban exemplifies.

Architectural features

The *chorten at Kermi* (see drawing) represents the most simple type: A cube of

square ground plan measuring 136 by 140 cm is placed on a small plinth and covered by one layer of flat stones which project slightly as if to form a roof. From the centre of the cube emerges the srog-sin, considered to be the tree of life (lit. srog - life, sin - tree),⁵ as the most important element of the structure. The roof of the chorten serves as a kind of repository for stones inscribed with the sacred formula 'om mani - padme hum'. Besides stones, the horns and foreheads of yaks are placed here, in the same way inscribed with the sacred formula,

The chorten at the ridge of *Muchu* (B) is basically of the same type as the one at Kermi: A cube based on a square of 180cm is placed on a double-stepped plinth, with three srog-sins emerging from the flat top. In this case, not the roof but the cube itself serves as the repository; as it encloses a chamber filled with tsha-tsha offerings. These offerings are introduced into the inner chamber through a small opening in the eastern facade. Originally, this opening was much larger and had features of a window, of which the wooden frame remains. The sill of the frame serves as a tie beam, which continues around the entire building to ensure stability to the walls around the chamber, as they were built without any mortar. Two more of such tie beams mark the top of the cube, introducing in addition modest decoration through a stringcourse of circles.

The other chorten in *Muchu* (A) (see drawing) is placed on a ridge bordering the path north of the village. Here, the place seems to have been determined purposefully, as the three-storeyed chorten encloses a chamber on the lowest level where the imprint of a left foot is manifested on the bare rock. Regard-

less of the Buddhist context of the super-structure, villagers maintain that this is the imprint of Siva's foot, who is said to have once passed through this region. Nevertheless this chamber serves also as a repository, mainly for printed folios of Tibetan manuscripts. As a special feature, each of the two lower storeys of the chorten incorporates a separate plinth to provide the form of a four-stepped structure. The storeys, however, may clearly be identified by the tie beams on top which provide the necessary stability. The second storey is topped by a projecting roof consisting of a double layer of tie beams with a layer of brushwood in between. Surprisingly, and in variation of the aforementioned examples, another cube is placed on top, of this roof, appearing to represent the harmika (tib. pu-su), from which the srog-sin emerges.

The *chorten in Yalban* presents a type which mixes features of the two examples from *Muchu*: It is two-storeyed and rests on a plinth with four steps towards the path leading into the village and two steps on the other side, where the fields extend towards the building. The base storey is square in ground plan but less high, producing squat proportions. Tie beams surround the base at three levels, with the ends of the uppermost level, which supports a sloping roof, projecting some 25 cm. Rows of pinewood logs are placed on this level, stabilized by the weight of stone slabs which are covered by mud to produce a slight slope. In the centre rises a second storey, again a cube of squat proportions, topped by a tie beam. From this cube emerges the essential srog-sin. In contrast to the examples from *Muchu*, this chorten does not have an inner chamber, only a niche facing south instead of the usual east, probably to take advantage of the path on the western

side. The niche houses a relief picture in red stone, depicting the classic type of a Tibetan chorten as described by Tucci⁶, Schwalbe⁷ and others. Another movable blueish stone is placed on the lowest level of tie beams with another depiction of that classic type of chorten.

Conclusions

The chortens of Humla represent a type quite different from those observed in neighbouring Mugu, in Mustang or Solukhumbu. In Mugu, for example, there are a number of large two- or three-storeyed chortens with slanting roofs and the walls artistically plastered. In Humla, there is not a single large structure, only altogether some twenty small chortens. These are basically cubes with one or several trees of life emerging from the top. A larger cube on top of the base storey does not necessarily represent a harmika, which normally is placed on the dome of a chaitya. It might rather represent a second storey or a tier of a tapering building type like the pagodas in the Kathmandu Valley, in China or Japan.

Only at the eastern end of the Himalayan range, in Bhutan, do we find chortens (see drawing: an example from Rukubji) similar to those in Humla. Two-storeyed structures with tie beams are placed on multi-stepped plinths, with rows of slate inscribed with sacred formulas. The tree of life, however, is represented by a moulded stone column emerging from the top for only 20-40 cm.

The base cube tends to enclose a chamber, which serves as a repository of sacred things, and this represents the very essence of a chorten (lit: mchod= offering; rten= receptacle or support). In fact, once placed into such a repository or receptacle, an offering like the folio of a manuscript or a

tsha-tsha will never lose its sacred character. Tucci said that these repositories are meant for all those objects "the living sense of sacer (Latin for sacred) guiding all... actions forbids to destroy."⁸ In Muchu, the tsha-tsha offerings were exclusively miniature chortens.

As the examples from Kermi and also Yangar (see photograph) show, a chamber is not an essential feature. The platform of the roof may likewise serve as a repository for sacred objects.

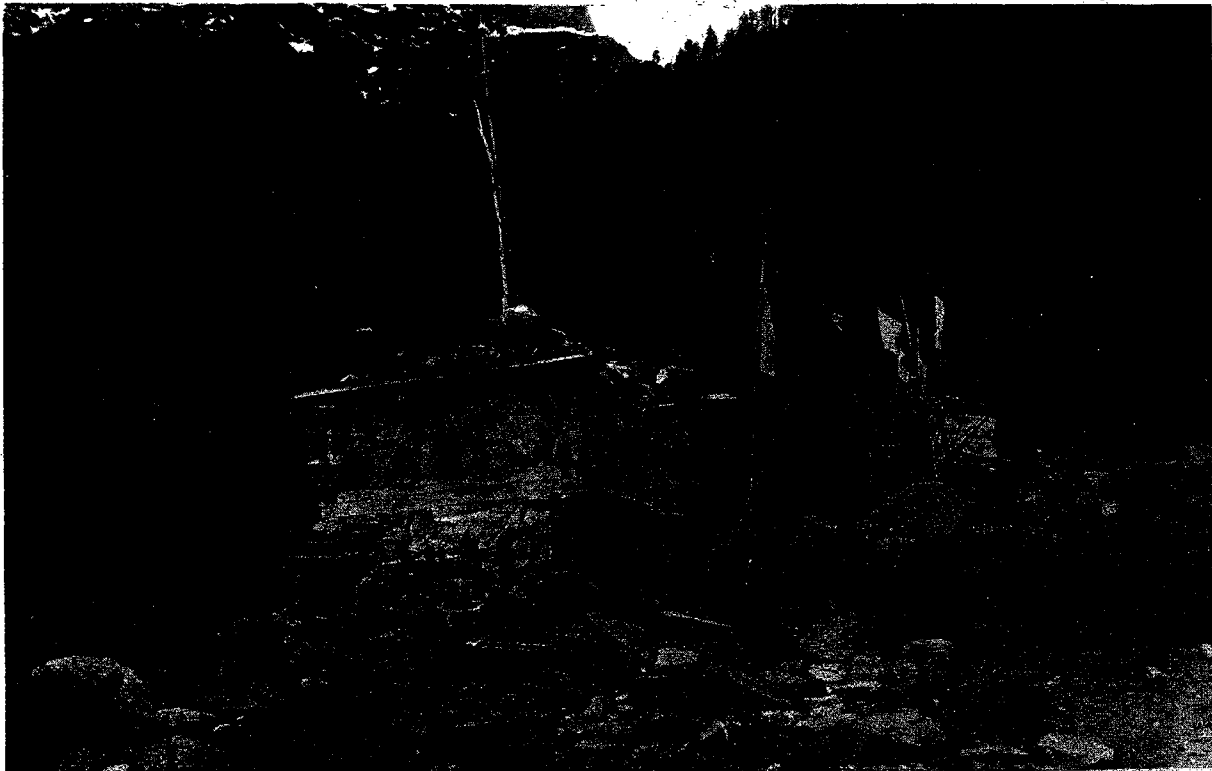
Finally, one might sum up by saying that the chorten of Humla is reduced to a cube with the tree of life emerging from it. The cube thus is reduced to its bare function as a support for the tree of life, which in a way also represents the axis mundi.

Surprisingly, the classical chorten type with the four bases, support of the pentola, the pentola (or dome), the upper portion, the turret, the tree of life, the thirteen wheels, and the umbrella, which can be seen at Svayambhunath, in Solukhumbu, in Bhutan and all over Tibet, appears in Humla only in the form of reliefs. It may only be a question of time before the tradition of building archaic types is given up and the classic form of chorten introduced, representing an import from the high traditions. In 1988, for example, a new chorten was built in Tumkot with a carved srog-sin. The terminal portion of this srog-sin, for the first time in Humla, displays the sun, moon and pinnacle (or golden drop) presupposing the doctrines of the Tantric schools: "The sun is cosmic activity, moon the object realized by the first and fire is the knowing object."⁹ This srog-sin appears to indicate the beginning of a major change in building traditions.

Notes

1. The villages of Humla were visited from

- 18th-20th May 1990 to complement a more complex study of Nepalese chaitya architecture, which is based on an extensive survey in the valley of Kathmandu, but tries to present a preliminary overview of building types from the northern districts. - Birat Thapa from HMG, Department of Archaeology was an ever present assistant on this mission.
2. Christian Kleinert, Haus-und Siedlungsformen im Nepal Himalaya unter Berücksichtigung klimatischer Faktoren, Innsbruck-München 1973
 3. Perdita Pohle, L'adaption de la maison et de l'habitat à l'environnement de la haute montagne. Etude du district de Manang dans l' Himalaya nepalais. - In: Architecture, Milieu et Societe en Himalaya, Denis Blamont, Gerard Toffin (ed), Etude Himalayenne No. 1, Paris 1987, p. 79-102.
 4. Dieter Schuh, The political organisation of Southern Mustang during the 17th and 18th centuries. - In: Ancient Nepal
 5. Giuseppe Tucci, Stupa - art, architectonics and symbolism (English version of Indo-Tibetica I), New Delhi 1988, p. 40
 6. op. cit., p. 40-43
 7. Kurt J. Schwalbe, The construction and religious meaning of the Buddhist Stupa in Solo Khumbu, Nepal, Ph. D. dissertation, Berkeley 1979
 8. Tucci, op. cit., p. 38
 9. Tucci, op. cit., p. 48

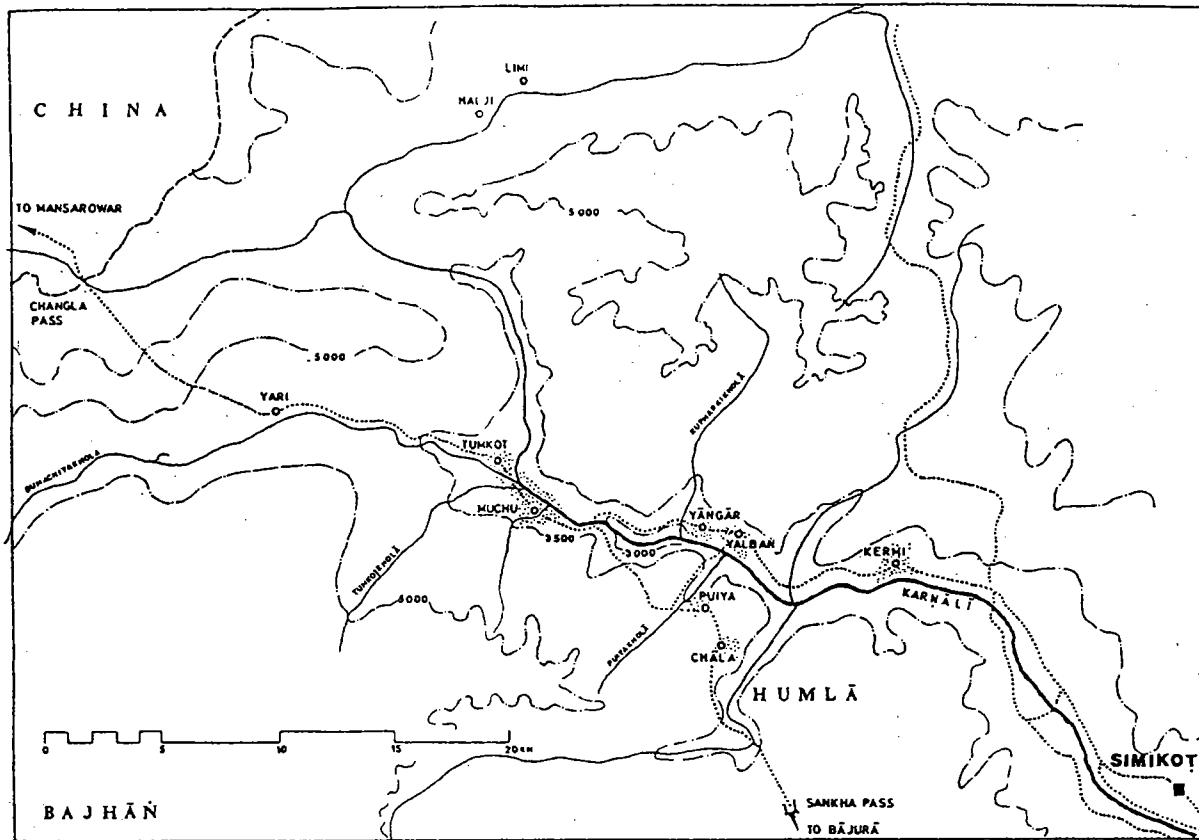

HUMLA:

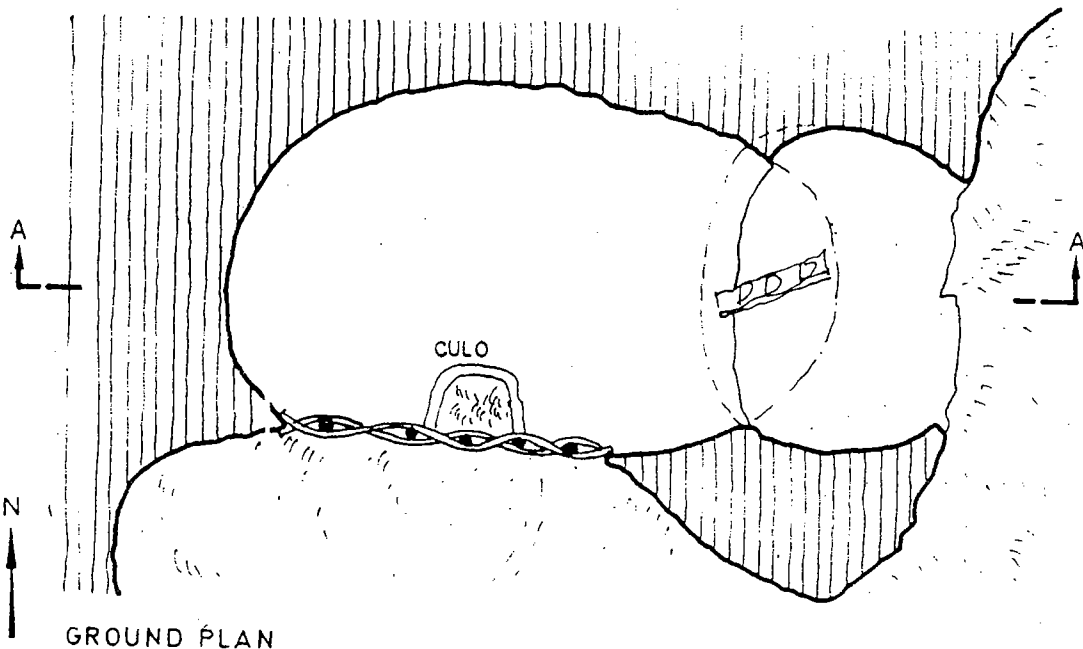
Above: Chörten in Muchu. Below: Opening in the western facade of that chörten to insert tshatsha, votive offerings in the form of a stūpa.

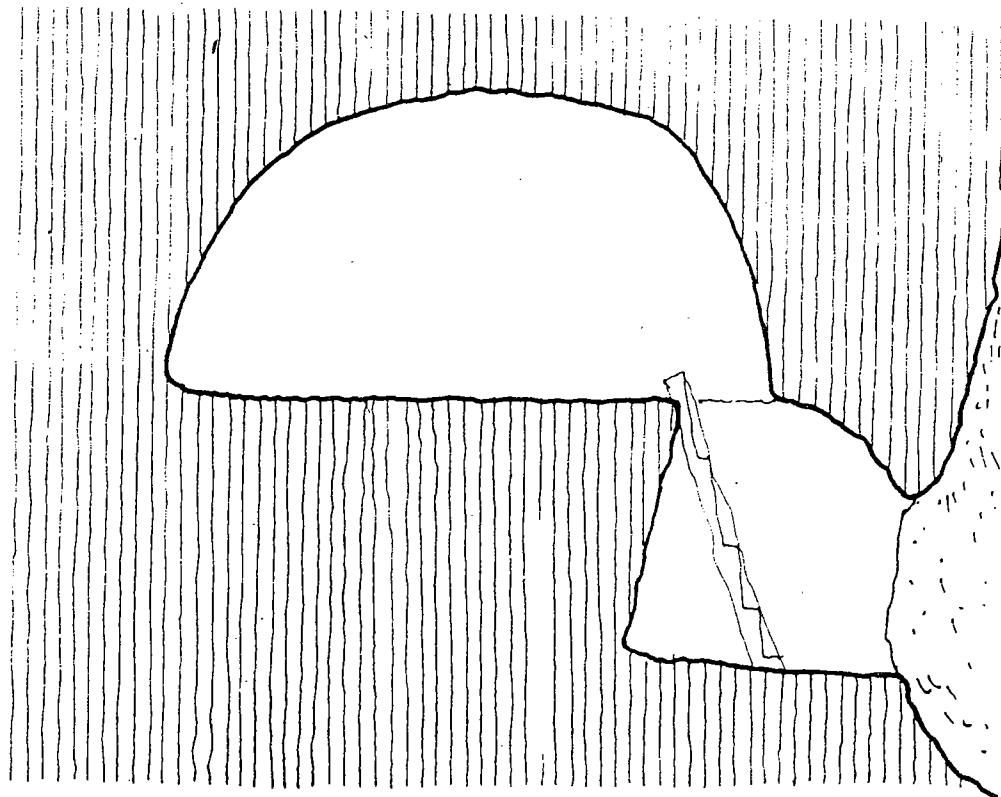
HUMLĀ:
Above: Chörten in Kerwi .- Below: Chörten in Muchu

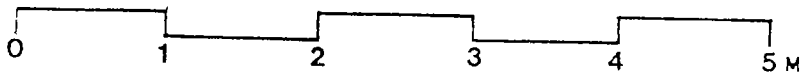
HUMLĀ: Northern part of the district. Location of those 10 villages north of Simikot in which the Tibetan population builds chörtens.

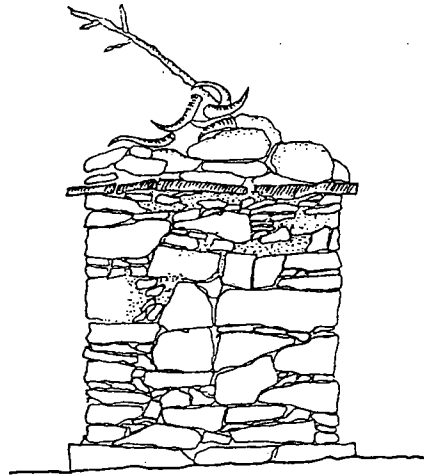

GROUND PLAN

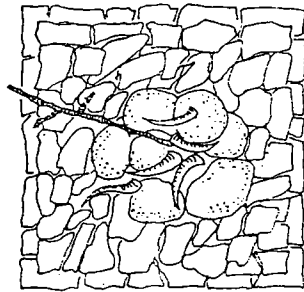

SECTION A-A
CAVE AT TUMKOT

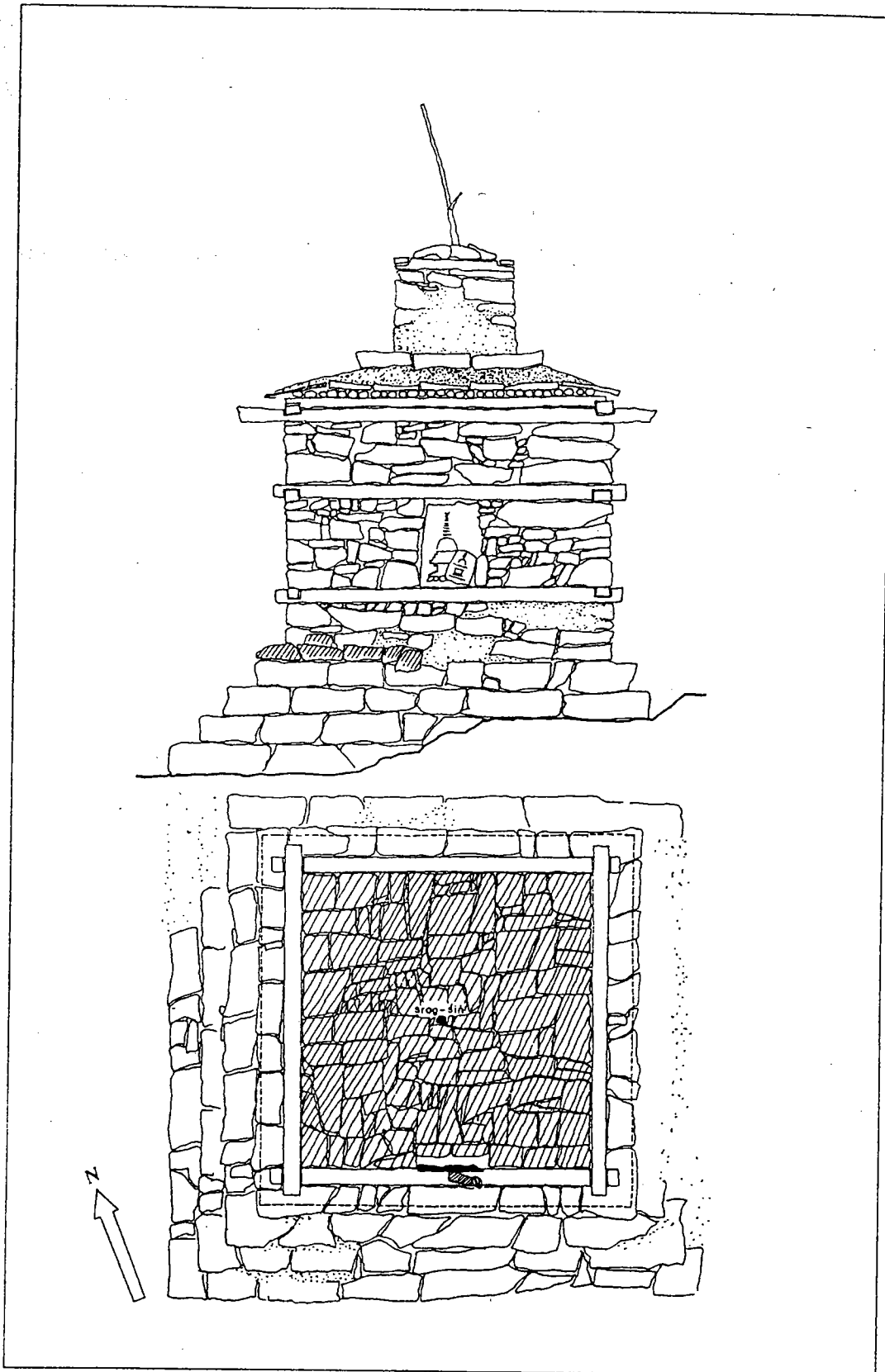

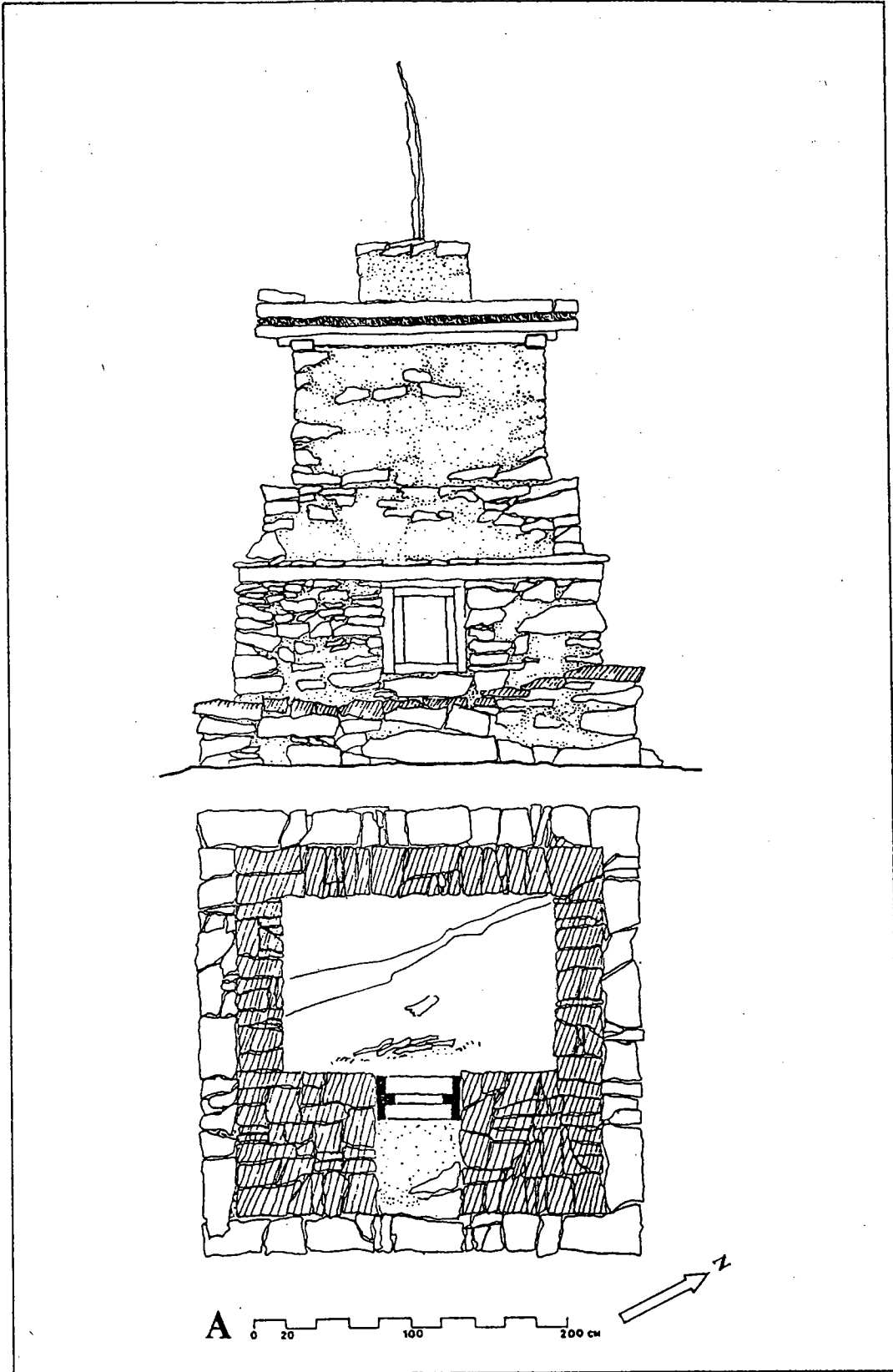
0 20 100

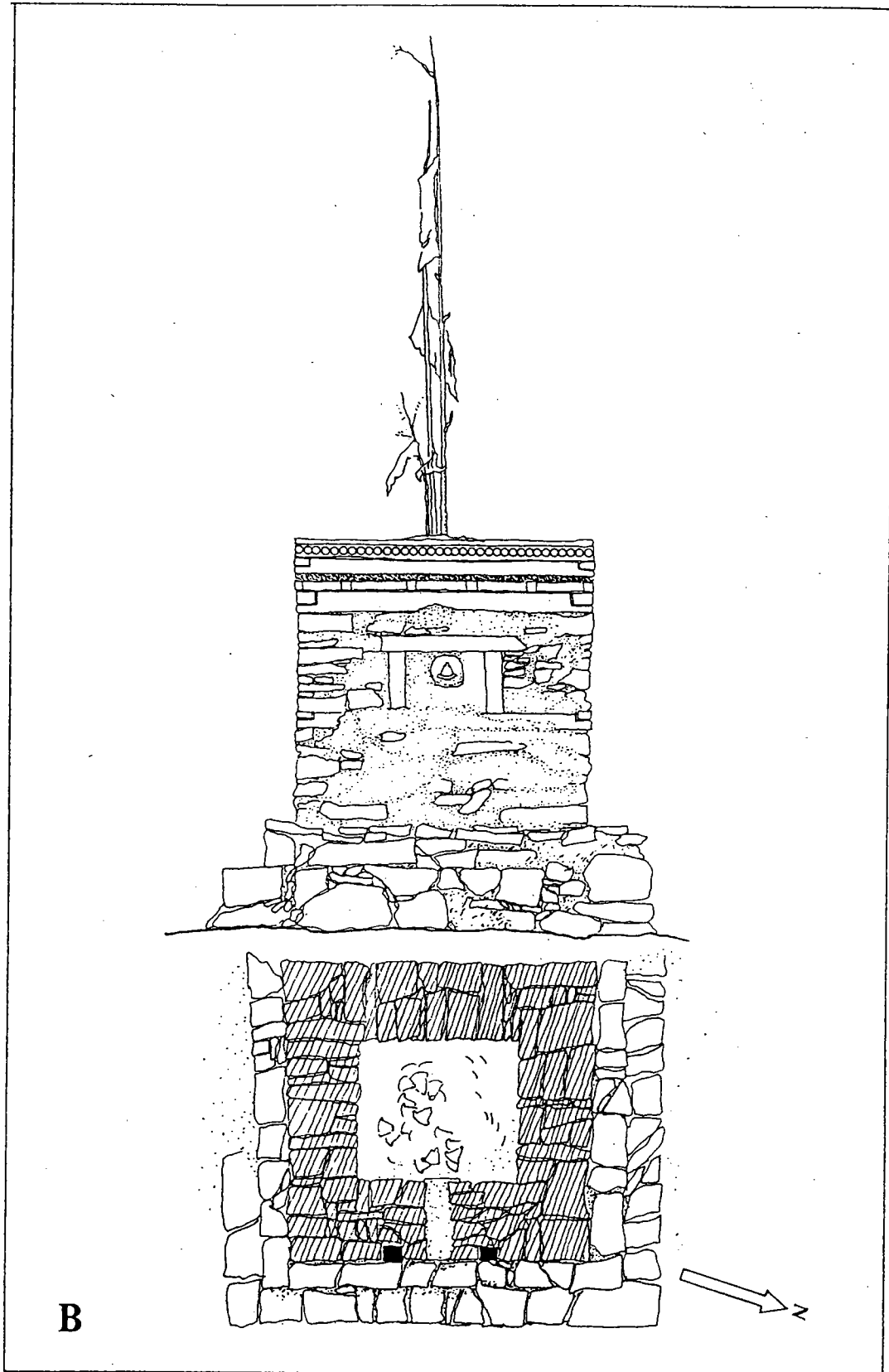
HUMLÄ: Chörten in Kerzi, elevation north and top view, scale 1:40

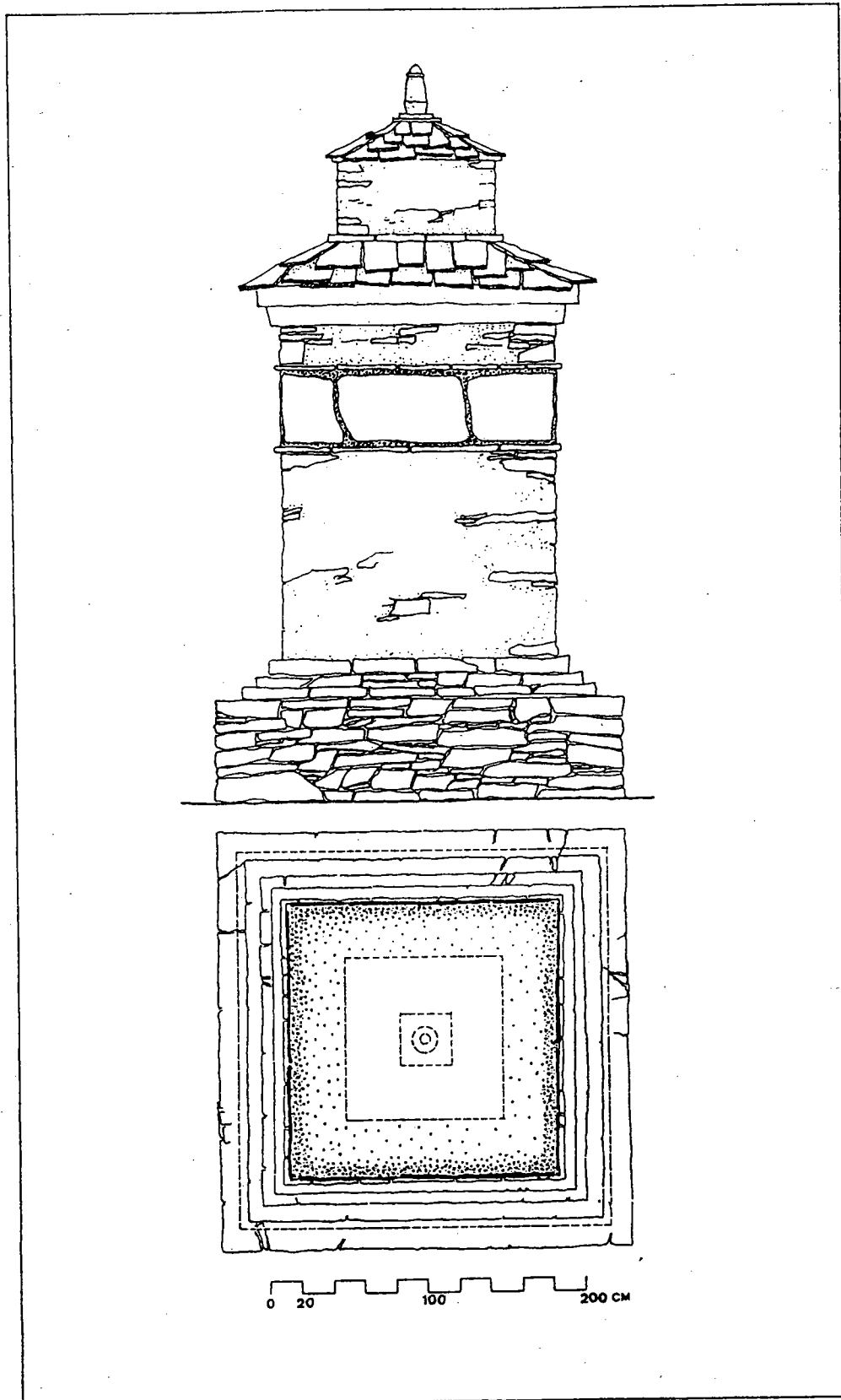
HUMLÄ: Chörten in Yalbah, elevation south and ground plan, scale 1:40

HUMLĀ: Chörten in Muchu, elevation southeast and ground plan, scale 1:40

HUMLÄ: Chörten in Muchu, elevation east and ground plan , scale 1:40

BHUTAN: Chörten in Rukubji, elevation west and ground plan, scale 1:40

वैष्णव धर्मको इतिहास र फर्पिङका शिखरनारायण

—उद्धव आचार्य

वैष्णव धर्मको उद्भव र विकास

हिन्दू त्रिविध (शैव, शाक्त र वैष्णव) धर्ममध्ये वैष्णव धर्म एउटा लोकप्रिय एवं प्रभावकारी धर्म हो। आर. जी. भण्डारकरका अनुसार वैदिक देवता विष्णु, दार्शनिक देवता नारायण र ऐतिहासिक देवता सात्वत एवं वृष्णिनायक कृष्णको संयोजनको परवर्ती विकसित रूप नै वैष्णव धर्म हो।^१

वैष्णव धर्मको प्राचीनता खोज्दै जाँदा हामी ऋग्वेदमा पुग्दछौं। ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको पाँचौं अध्यायको २३ सूक्तको १६ अंदिखि २१ औं मन्त्रसम्म

विष्णुको वैभवको वर्णन गरिएको छ। यस बाहेक ऋग्वेदका अन्य सूक्तहरूमा पनि विष्णुको विषयमा उल्लेख छ। ऋग्वेदमा अति विस्तृत एवं गतिशील किरणहरू भएको एउटा ज्योतिषुञ्जको रूपमा विष्णुको उल्लेख गरिएको छ।^२ यसै गरी विष्णुको स्थानलाई देवभक्त पुरुषहरूले आनन्द प्राप्त गर्न परम पद र अमृतको निशंर भनिएको छ।^३ विष्णुको त्यस परम पदलाई तत्त्वज्ञानीहरू सदा चिन्तन गरिरहने र विश्वको चक्षुको रूपमा पनि उल्लेख भएको छ।^४ ऋग्वेदमा विष्णुको तीन पदले विश्वलाई ढाक्ने^५, तीन पदबाट विचक्रमण गर्ने, गो (विश्व) का पालक, अदाम्य (दबाउन नसकिने) र धर्मलाई धारण

- १) आर. जी. भण्डारकर—'वैष्णव, शैव और अन्य धार्मिक मत', माहेश्वरीप्रसाद, (अनु.) प्रथम संस्करण, (वाराणसी: भारतीय विद्या प्रकाशन, इ १९७७), पृष्ठ ४०।
- २) अत्राह तदुरुगायस्य वृष्ण परमं पद भवत् भाति भूरि।
ऋग्वेद प्रथम मण्डल, अ. २१, सू १५४, मन्त्र ६।
- ३) विष्णी पदे परमे मध्व उत्स
त्यही, मन्त्र ५।
- ४) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय। दिवीव चक्षुरातमम
त्यही, अ. ५, सू २२, मन्त्र २०।
- ५) इदं विष्णोर्विचक्रमे त्रेधा निसधे पदम। समूलहमस्य पांसुरे
त्यही, सू २३, मन्त्र १७।

गर्ने पनि भनिएको छ ।^६

ऐतरेय ब्राह्मणमा अग्निलाई तुच्छ, विष्णुलाई परम र अन्य देवताहरूलाई ती दुईको बीचको मानिएको छ ।^७ यही कुरा काठक संहितामा पनि दोहोरिएको छ ।^८ गोपथ ब्राह्मणमा अग्निवै सर्व देवता, विष्णुयज्ञ भनिएको छ ।^९ ऐतरेय ब्राह्मणका विष्णुवै यज्ञ, विष्णुवै देवानाम द्वापर भनिएको छ ।^{१०} पौराणिक ग्रन्थको मूलरूप शतपथ ब्राह्मणलाई मानिन्छ ।^{११} यस ग्रन्थमा यज्ञो वै विष्णु भनिएको छ^{१२} र विष्णुले वामन अवतार लिएको उल्लेख गरिएको छ ।^{१३}

शतपथ ब्राह्मणमा नारायणको उल्लेख आएको छ । जस अनुसार नर नामक एक ऋषि कुलमा नारायणको जन्म भएको थियो । नरनारायण सूर्योपासनाका समर्थक थिए । पछि सौर्य देवता विष्णुसंग यसको तादात्म्य

भयो ।^{१४} महाभारतका अनुसार नारायण द्रविण मूलका थिए, जसको नामको रचना तीन द्रविण शब्द नार, अय् र अन्को योगबाट भएको छ । यसको प्रथम खण्ड 'नार' को सम्बन्ध द्रविण 'नार' संग जोडिएको छ, जसको अर्थ जल हुन्छ । दोस्रो खण्ड 'अय्' को अर्थ कुनै स्थानमा शयन गर्नु र 'अन्' पुरुष वाचक शब्द हो । यसबाट यो नाम समुद्रमा निवास गर्ने देवताको लागि प्रयोग भएको अनुमान हुन्छ ।^{१५}

तैत्तरीय आरण्यकको अन्तिम प्रपाठमा नारायण, विष्णु र वासुदेवको तादात्म्यको राम्रो उदाहरण पाइन्छ ।^{१६} महाभारतकालमा आएर वासुदेव कृष्णसंग विष्णुको तादात्म्य भएपछि वैष्णव धर्मको लोकप्रियता र प्रभावकारितामा विस्तार भयो । महाभारत भीष्म पर्वमा वासुदेवलाई साक्षात् विष्णु भनिएको छ ।^{१७} शान्ति

६) त्रिणिपदा विचक्रमे विष्णु गोपा अदाम्य अतो धर्माणि धारयन्

त्यही, अ. ३, सू. २२, मन्त्र १८ ।

७) गंगाप्रसाद उपाध्याय— (अनु.) "ऋग्वेदीय ऐतरेय ब्राह्मण, प्रथमवार, (प्रयाग : हिन्दी साहित्य सम्मेलन, वि. सं २००६), पृष्ठ १७ ।

८) मंगलदेवजी शास्त्री— वैदिक वाङ्मय मे विष्णु देवताका स्वरूप, "कल्याण", वर्ष ४७, अङ्क १, सन् १९७३, पृष्ठ ८६ ।

९) त्यही, पृष्ठ ८६ ।

१०) त्यही, पृष्ठ ८६ ।

११) वासुदेव उपाध्याय—"प्राचीन भारतीय मूर्ति विज्ञान", प्रथम संस्करण, (वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज २०२६) पृष्ठ ९९ ।

१२) मुन्सीरामजी शर्मा 'सोम',—वैदिक विष्णु, "कल्याण", वर्ष ४७, संख्या १, सन् १९७३, पृष्ठ १०३ ।

१३) उपाध्याय, उही, नं. (११), पृष्ठ ९९ ।

१४) सुविरा जायसवाल—"वैष्णव धर्मका उद्भव और विकास", अनन्तलाल चौधरी, (अनु.) प्रथम संस्करण (दिल्ली: भारतीय इतिहास अनुसन्धान परिषद, सन् १९७६), पृष्ठ ३४ ।

१५) त्यही, पृष्ठ ३४ ।

१६) नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धिमहि तन्नो विष्णु प्रचोदयात्
सहि कृष्णावतारे वसुदेवस्य पुत्र स्याद् वासुदेवः ।

तै. आ. १०-१६ ।

१७) भण्डारकर, उही, नं (१), पृष्ठ ३६ ।

पर्वमा नारायण र विष्णुबीच अनन्य स्थापित गरिएको छ ।¹⁸ नारायणीय खण्ड र तैत्तिरिय आख्यकमा नारायण, विष्णु र वासुदेव कृष्णमा अभेद बताइएको छ । शतपथ ब्राह्मणमा प्रजापति ब्रह्माद्वारा लिएका अवतारहरू महा-भारतको नारायणीय खण्डमा आएर विष्णुसंग सम्बन्धित गराइएको छ ।¹⁹ गीतामा सबै धर्मलाई छोडेर मेरो भजन गर भनिएको छ ।²⁰ यसबाट महाभारतकालीन वैष्णव धर्मको बढ्दो लोकप्रियता र प्रभुत्वबारे राम्ररी थाहा पाउन सकिन्छ तापनि भृगुवंशी ब्राह्मण उट्टक वासुदेवलाई श्राप दिन तत्पर भएको र शिशुपालद्वारा कृष्ण निन्दा भएको देखिएबाट त्यसबेलासम्म वैष्णव धर्मले पूर्णरूपले सर्वव्यापकता ओगट्न नसकेको देखिन्छ ।²¹

वैष्णव धर्मको अभाव पौराणिककालमा आएर परिपूर्ण भयो । वायुपुराण (२४-१-३०) अनुसार प्रलयकालमा एकमात्र विष्णुको सत्ता बाँकी रहन्छ । पद्म पुराण (उत्तरा खण्ड, अध्याय २८२) अनुसार त्रिदेवमा विष्णु सर्वोच्च छन् ।²² विष्णुपुराणमा कृष्णलाई विष्णुको अवतार मानिएको छ तर भागवतपुराणमा कृष्णास्तु भगवान् स्वयं भनिएको छ । भागवतपुराण (१-१८-५१) मा ब्रह्माले विष्णुको पद पक्षालन र

शिवद्वारा गंगाजलको रूपमा आफ्नो मस्तकमा धारण गरेको उल्लेख छ ।²³ यसरी भागवतकालमा आएर वैष्णव धर्मले परिपूर्णता कायम गरेको देखिन्छ ।

यसरी ऋग्वैदिककालमा अपेक्षाकृत गौण स्थितिमा रहेका विष्णुले उपनिषदिक एवं ब्राह्मणकालमा आफ्नो महत्त्व निरन्तर अभिवृद्धि गरी महाकाव्य एवं पौराणिककालमा आएर पूर्ण प्रतिष्ठा कायम गरेको देखिन्छ ।

वैष्णव बाहेक अन्य ग्रन्थमा पनि वैष्णव धर्मको चर्चा पाइन्छ, जुन कुरा वैष्णव धर्मको विकासक्रमको मूल्यांकन गर्न उपयुक्त छ । इ. पू. ४ शताब्दी ताकाको मानिएको निदेशको पाली बौद्धग्रन्थमा वासुदेवको र बलदेवको उल्लेख पाइन्छ ।²⁴ मनुस्मृतिमा नारायणलाई विश्वको श्रष्टा मानिएको छ ।²⁵ पातञ्जलीको महाभाष्यमा वासुदेव विष्णु एवं सम्बद्ध देवताको विषयमा महत्त्वपूर्ण जानकारी पाइन्छ ।²⁶ 'चरक' संहिता एवं 'सुश्रुत' संहितामा केही रोगका मन्त्रहरू दिइएका छन्, जुन विष्णुसंग सम्बन्धित छन् ।²⁷ भाषको 'वालचरित' नाटकमा वासुदेव कृष्णको शैशव अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।²⁸ यसबाट तत्कालीन जनमानसमा वैष्णव धर्मको लोकप्रियता स्पष्ट हुन्छ । कौटिल्यले नगर निर्माण गर्दा अप्रतिहरा (विष्णु) मन्दिर पनि शहरभित्र बनाउनु

१८) त्यही, पृष्ठ ३७ ।

१९) उपाध्याय, उही, नं. (११), पृष्ठ ७८ ।

२०) सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज

श्रीमद्भागवत गीता, अध्याय १८, श्लोक ६४ ।

२१) भण्डारकर, उही, नं. (१), पृष्ठ ३९-४० ।

२२) उपाध्याय, उही, नं. (११), पृष्ठ ७७ ।

२३) त्यही, पृष्ठ ७८ ।

२४) भण्डारकर, उही, नं. (१), पृष्ठ ४ ।

२५) "मनुस्मृति"- रणधीर बूक सेल्स, हरिद्वार, द्वितीय संस्करण, सन् १९८८, पृष्ठ ११-१२ ।

२६) जायसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ २० ।

२७) त्यही, पृष्ठ २२ ।

२८) त्यही, पृष्ठ २१ ।

पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{३१}

पुरातात्विक दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने पनि वैष्णव धर्मको इतिहास इसापूर्व दोस्रो शताब्दीसम्म पुग्दछ । इसापूर्व द्वितीय शताब्दीको वेसनगर अभिलेखमा वासुदेवको सम्मानमा राखिएको गरुडध्वजको विषयमा वर्णन गरिएको छ । यो गरुडध्वज यवन राजदूत भागवत होलियोदोरसले स्थापना गरेका हुन् ।^{३०} इसापूर्व प्रथम शताब्दीको वेसनगरकै अर्को अभिलेख अनुसार नवौं सुंगराजा भागवतको समयमा गौतमी पुत्र भागवतले वासुदेवको सुन्दर मन्दिर बनाई गरुडध्वज स्थापना गरेका थिए ।^{३१} इसापूर्व प्रथम शताब्दीको घोषाण्डी अभिलेखमा पारासारी पुत्र भागवत सर्वतातले संकर्षण, वासुदेवको पूजा स्थान वरिपरि ढुंगाको पर्खाल लगाई नारायण वाटिका निर्माण गरेको उल्लेख छ ।^{३२} रानी नायनिकाको इ. पू. प्रथम शताब्दीको नानाघाट गुफा अभिलेखमा संकर्षण, वासुदेव तथा अन्य देवताको स्तुति गरिएको छ ।^{३३} इसवी प्रथम शताब्दीका पाञ्चाल नरेश विष्णु मित्तको मुद्रामा चतुर्बाहु मूर्ति अंकित छ ।^{३४} यसरी प्रथम शताब्दीमा आएपछि त विष्णुको प्रतिभाले मुद्रामा समेत स्थान पाए-

कोले त्यसबेला वैष्णव धर्मले राजकीय धर्मको रूपमा मान्यता पाइसकेको देखिन्छ । माथिका यी उद्धरणहरूबाट इ. पू. दोस्रो शताब्दीदेखि वैष्णव धर्मलाई राजाहरूको संरक्षण प्राप्त हुनथालेको, विदेशीहरूमा पनि यो धर्म लोकप्रिय रहेको र यसको महत्त्वपूर्ण पक्ष व्यूहवाद भलिभाँति विकसित अवस्थामा रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

गुप्तकालमा आएर गुप्त सम्राटहरूको संरक्षण र पुरोहित वर्गको सहमतिले वैष्णव धर्मको लोकप्रियता प्रतिष्ठामा अमूल्यपूर्व बृद्धि भयो ।^{३५} चन्द्र गुप्त द्वितीयको पालामा विष्णु धर्मोत्तर आदि उप-पुराणहरू लेखिए ।^{३६} साथै अन्य पुराणहरूमा पनि प्रक्षेपको रूपमा अनेक अंशहरू थपिए । वैष्णवधर्म केवल भारतमा मात्र नभई जावा आदि उपनिवेशमा पनि प्रसार भयो ।^{३७}

समुद्र गुप्त र चन्द्र गुप्त द्वितीयले 'अप्रतिदथ' भन्ने वैष्णव उपाधि लिएका थिए ।^{३८} समुद्र गुप्तको धनुर्धार मूर्तिले शार्ङ्गिन विष्णुप्रति संकेत गर्दछ ।^{३९} चन्द्र गुप्त द्वितीय, स्कन्द गुप्त र कुमार गुप्तले 'परम भागवत' उपाधि लिएका थिए ।^{४०} यसका अतिरिक्त स्कन्द गुप्तले सुवन्धि,^{४१} कुमार गुप्तले परमदेवत^{४२} र नरसिंहावतार^{४३}

२९) सोमनाथ शर्मा—(सं) 'कौटिल्यको अर्थशास्त्र', प्रथम संस्करण (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२४), पृष्ठ ६२ ।

३०) राजवली पाण्डे—'हिस्टोरिकल एण्ड लिटररी इस्क्रिप्सन्स, फुट इडिसन, भोलम २३, (वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सिरिज, वि. सं. २०१९), पृष्ठ २४ ।

३१) जायसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ १७२ ।

३२) त्यही, पृष्ठ ६४ ।

३३) पाण्डे, उही, नं. (३०), पृष्ठ ४८ ।

३४) जायसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ १७७ ।

३५) त्यही, पृष्ठ १७८ ।

३६) त्यही, पृष्ठ १६५ ।

३७) त्यही, पृष्ठ १७८ ।

३८) त्यही, पृष्ठ १६२ ।

३९) त्यही, पृष्ठ १६२ ।

४०) त्यही, पृष्ठ १६२-१६७ ।

४१) त्यही, पृष्ठ १६४ ।

४२) त्यही, पृष्ठ १६२ ।

४३) त्यही, पृष्ठ १६३ ।

उपाधि पनि लिएका थिए। झाँसीको दशावतार मन्दिर^{४४} र स्कन्द गुप्तको जुनागढ अभिलेख^{४५} गुप्तकालको वैष्णव धर्मको विकसित अवस्थाको उज्वलत उदाहरण मानिन्छ। त्यस्तै त्रैकुटक महाराज दशसेन र व्याघ्रसेनले 'परम वैष्णव' उपाधि लिएको कुरा उनका सिक्कामा 'परम वैष्णव' अभिलेख अंकित भएबाट स्पष्ट हुन्छ।^{४६}

वुध गुप्तको समयको दामोदरपुर ताम्रपत्रमा ऋभुपालल कोकामुख स्वामी र श्वेतवराह स्वामीको निमित्त दुई मन्दिर र दुई भण्डार बनाएको उल्लेख छ।^{४७} सोही स्थानको अन्य ताम्रपत्रमा अयोध्यावासी अमृतदेवले श्वेतवराह स्वामीको मन्दिरको जीर्णोद्धार र पूजाको लागि जग्गा गुठी राखेको कुरा उल्लेख छ।^{४८} दिनेश चन्द्र सरकारले वराह पुराणको आधारमा कोकामुख स्वामी र श्वेतवराह स्वामीलाई नेपालको वराहक्षेत्रसंग सम्बन्धित मान्नु भएको छ।^{४९}

नेपालमा वैष्णव धर्मको विकास

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा यस धार्मिक सम्प्रदायले

यहाँ कहिले प्रवेश गर्‍यो स्पष्ट रूपले भन्न सकिन्न। रामायणमा जनकपुरको उल्लेख आएको छ। नरसिंहपुराण अनुसार हिरण्याक्षले पृथ्वीलाई पातालमा पुऱ्याएपछि भगवान् विष्णुले वराहरूप लिई पृथ्वीको उद्धार गरी हिरण्याक्षको वध गरेपछि कोकामुख तीर्थमा वराहरूप त्यागेका थिए।^{५०} भागवत पुराणमा किराँतहरूले पनि वैष्णव धर्म अपनाउन थालेको कुरा उल्लेख गरिएको छ।^{५१} नेपालमा लिच्छविहरूले भन्दा अघि किराँतहरूले शासन गरेका थिए।^{५२} यी किराँतहरूको शासन महा-भारतकालदेखि नै शुरू भएको थियो।^{५३} अतः नेपालमा यी किराँतहरूले पनि वैष्णव धर्म मानेको अनुमान हुन्छ। अशुवर्माको संवत् ३२ को हाडीगाउँको अभिलेखमा उल्लेखित किराँत भाषाबाट नाम रहेको भुकभुकिका जलशयन शायद किराँतकालीन जलशयन पो हो कि? यो कुरा विचारणीय छ। हिमवत्खण्डपुराण^{५४} तथा नेपाल महात्म्यमा महेन्द्रदमनले उपत्यकालाई पुनः जलमग्न गरिदिएकाले द्वारकाबाट श्रीकृष्ण आई नागहूदको रूपमा रहेको उपत्यकालाई बस्ती योग्य बनाएको उल्लेख

४४) त्यही, पृष्ठ १८२।

४५) त्यही, पृष्ठ १९४।

४६) त्यही, पृष्ठ १९५।

४७) त्यही, पृष्ठ १७०।

४८) त्यही, पृष्ठ १८८।

४९) त्यही, पृष्ठ १८८।

५०) विहाररूपं बाराहं तीर्थं कोकेति विश्रुते।

वैष्णवातां हितार्थाय क्षत्रं तद्गहा मुत्तमम् ॥

नरसिंहपुराण, ३९।१८।

५१) किराँत हृणान्ध पुलिन्द पुलकसा, आभिरकङ्का यवनाः खसादयः

येन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभु विष्णवे नमः

५२) ज्ञानमणि नेपाल—नेपाल निरुक्त, प्रथम संस्करण (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं.

२०४०), पृष्ठ ७०।

५३) त्यही, पृष्ठ ८।

५४) योगी नरहरिनाथ (सं)—“हिमवत्खण्ड पुराण”, प्रथम प्रकाश, (कासी : गोरक्षटिल्ला, वि. सं. २०१३),

पृष्ठ ३४३।

छ।^{५५} नेपाल महात्म्यमा यसै क्रममा श्रीकृष्णका पुत्र प्रद्युम्नबाट फर्पिङका शिखरनारायणको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख छ।^{५६} लैनसिंह वाङ्गदेले पाटन च्यासल हिटीको गजलक्ष्मीको मूर्तिलाई भारतका गजलक्ष्मीका मूर्तिहरूसँग तुलना गरी इसापूर्व पहिलो शताब्दीको मान्नु भएको छ।^{५७} यसरी पुरातात्विक प्रमाणबाट पनि इ. पू. प्रथम शताब्दीदेखि नै नेपालमा वैष्णव धर्मको विकास भएको देखिन्छ।

गोपालराज वंशावली अनुसार मानदेवभन्दा पूर्ववर्ती राजा हरिदत्त वर्माले उपत्यकाको चार शिखरमा चार नारायणको स्थापना गरेका थिए।^{५८} मानदेवको चांगु गहडध्वजमा अंकित दोलाशिखर स्वामीको भाव-बाट चांगुनारायणको स्थापना मानदेवभन्दा धेरै अगाडि भएको देखिन्छ।^{५९} इचंगुनारायणमा भएको वि. सं. १२३२ को अभिलेखबाट पनि हरिदत्त शर्माले चार नारायणको स्थापना गरेको कुरामा पुष्टि मिल्दछ।^{६०} जगदीशचन्द्र रेग्मीले हरिदत्त वर्माको समयलाई वि. सं. २५०-३०० मान्नु भएको छ।^{६१}

भारतमा वैष्णव धर्मको चरम विकास गुप्तकालमा भएको हो। त्यस्तै समसामयिक नेपालमा पनि लिच्छविकालमा वैष्णव धर्म भलिमाँति विकसित अवस्थामा थियो भन्ने कुरा अनेक प्रमाणबाट सिद्ध हुन आउँछ। भारतको वेसनगर गहड स्तंभाभिलेख अनुसार इसापूर्व द्वितीय शताब्दीमा यवन राजदूत होनिओदोरसले देवाधिदेव वासुदेवको गहडध्वजको स्थापना गरेको कुराको उल्लेख माथि परिसकेको छ। त्यही आदर्श अनुरूप मानदेवले शक संवत् ३८६ मा दोलाद्रि (चांगु) मा गहडध्वज स्थापना गरी भट्टारक दोलाशिखर स्वामीको वर्ष-बन्धनको पूजाको लागि जग्गा गुठी राखी दिए।^{६२} त्यसमा देवताहरूले पूजा गरिरहेका हरि सबभन्दा ठूला हुन् भनी विष्णुको स्तुति गरिएको छ।^{६३} नेपालमा वैष्णव धर्मको इतिहास केलाउन यो अभिलेख एउटा महत्त्वपूर्ण एवं प्रामाणिक साक्षीको रूपमा रहेको छ।

उनकै शक संवत् ३८९ मा ग्रामा राज्यवतीको पुण्य वृद्धिको लागि ती रंगंगार लाजिम्पाटमा असल राम्रो मन्दिर सहित विष्णु विक्रान्तको सुन्दर मूर्ति

- ५५) मुक्तिनाथ खनाल (अनु) - "नेपाल महात्म्य", प्रथम संस्करण (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२८), पृष्ठ १०६-१०।
- ५६) त्यही, पृष्ठ १२९।
- ५७) लैनसिंह वाङ्गदेले - "प्राचीन मूर्तिकलाको इतिहास", प्रथम संस्करण, (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३६), पृष्ठ २६।
- ५८) धनबज्र बज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल - "दि गोपालराज वंशावली", फष्ट इडिसन, (काठमाडौं: नेपाल रिसर्च सेन्टर, सन् १९८५), पृष्ठ २८।
- ५९) धनबज्र बज्राचार्य - "लिच्छविकालका अभिलेख", (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३०), पृष्ठ १०।
- ६०) रामजी तेवारी (सं) - "अभिलेख संग्रह", नवौं भाग (काठमाडौं: संशोधन मण्डल, वि. सं. २०२०), पृष्ठ २६।
- ६१) जगदीशचन्द्र रेग्मी - "नेपालको धार्मिक इतिहास", प्रथम संस्करण, (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३०), पृष्ठ १२७।
- ६२) बज्राचार्य, उही, नं. (५९), पृष्ठ ९-१३।
- ६३) त्यही, पृष्ठ नं. ९।

स्थापना गरेका थिए।^{६४} उक्त मूर्ति तथा मन्दिर निर्माण गरी राखिएको अभिलेखमा गीतामा भनिए जस्तै सुरमुनी सहित सर्वलोक कनाथम् भनी विष्णुको स्तुति गरिएकोले त्यसबेला वैष्णव धर्म प्रधान वा राजकीय धर्मको रूपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ। कलाकारितामा बेजोड यस्ता सुन्दर मूर्तिको तुलनामा आउन सक्ने खालका मूर्तिहरू भारतमा पनि भेटिएका छन्। विष्णु विक्रान्त वामन अवतारको अर्को रूप भएकाले अवतार सिद्धान्तबाट पनि सरकालीन नेपाल अनभिज्ञ नरहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

मानदेवकै समकालीन गुप्त सम्राट बुध गुप्तको दामोदरपुर ताम्रपत्रमा कोकामुख स्वामी र श्वेतवराह स्वामीको उल्लेख आएको र ती देवताहरू नेपालको वराहक्षेत्रसंग सम्बन्धित भएको कुराको चर्चा माथि परिसकेको छ। वराह क्षेत्रमा स्थित वराहको मूर्तिलाई पनि प्राचीन मूर्ति मानिएको छ। यसैगरी इनरूवामा पनि एउटा नृसिंहको मूर्ति फेला परेको छ। रमेशजंग थापाले यसलाई इसाको चौथो शताब्दीताकाको मान्नु भएको छ।^{६५} धनकुटाको डाँडा बजारमा पनि आयुध पुरुष सहितको विष्णुको प्राचीन मूर्ति फेला परेको जानकारीमा आएको छ। यसबाट वैष्णव धर्म केवल काठमाडौं उपत्यकामा मात्र सीमित नरही पूर्वाञ्चलमा पनि लोकप्रिय भैसकेको थियो भन्ने देखिन्छ।

भारतमा कुमार गुप्त र उनका उत्तराधिकारीहरूले 'परम दैवत' उपाधि लिएका थिए।^{६६} जसलाई विद्वान्हरूले वैष्णव उपाधिको रूपमा लिएका छन्। त्यस्तै नेपालमा वसन्तदेवले आफ्ना पिता महिदेवलाई 'परम दैवत' मन्त्रे विशेषण दिएका छन्।^{६७}

हाडीगाउँ सत्यनारायणस्थानको गरुडध्वजमा अंकित भागवत द्वैपायन (व्यास) को स्तुतिमा व्यासलाई 'भागवत' उपाधि दिएको छ।^{६८} विष्णुको २४ अवतारमध्ये व्यासलाई पनि एउटा अवतार मानिएको छ।^{६९} गीतामा स्वयं कृष्णले आफूलाई मुनिहरूमा व्यास हुँ भनेका छन्।^{७०} हाडीगाउँको उक्त स्तुति गरुडध्वजमा अंकित गरिएको र यसमा वादरायण सूत्रको राम्रो व्याख्या गरिएकोले यसले वैष्णव धर्मको विकासमा ठूलो योगदान दिएको देखिन्छ। यसैगरी शंखमूल सिकुवहीको अभिलेखबाट देश वमले 'परम भागवत' उपाधि लिएको देखिन्छ।^{७१}

शिवदेव प्रथमको विष्णुपादुका अभिलेखको मंगलाचरणमा वासुदेवले रक्षा गरून् भनिएको छ।^{७२} ठिमीको अभिलेखमा गुरोवर्वासुदेव शब्द परेको छ।^{७३} ब्यूहवादमा वासुदेव परम देवता हुन्। अतः यसले नेपालमा ब्यूहवादको विकासबारे छलङ्ग्याएको छ।

संवत् ५२६ को शिवदेव र अंशुवर्माको लेले

६४) त्यही, पृष्ठ ३४-३५।

६५) रमेशजंग थापा- 'इनरूवाको नरसिंह', 'प्राचीन नेपाल', संख्या ४०, (वि. सं. २०३४) पृष्ठ ५७।

६६) जयसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ १६२।

६७) बज्राचार्य, उही, नं. (५९), पृष्ठ ९१।

६८) त्यही, पृष्ठ १६२।

६९) धनबज्र बज्राचार्य- 'लिच्छविकालमा द्वैपायन र वैशम्पायन पूजा', 'पूर्णिमा', वर्ष ४, अंक ९, (वि. सं. २०३३), पृष्ठ १२०।

७०) मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः

श्रीमद्भागवत गीता, अध्याय १०, श्लोक ३७।

७१) बज्राचार्य, उही, नं. (५९), पृष्ठ २११।

७२) त्यही, पृष्ठ २१४।

७३) त्यही, पृष्ठ ३९२।

अभिलेखमा भगवद् वासुदेव ब्राह्मण गोष्ठी र अर्चा गोष्ठीको उल्लेख छ ।⁷⁴ अर्चाको अर्थ मूर्ति हो तापनि विशेष गरेर यो शब्द विष्णुको श्रीविग्रहको रूपमा वैष्णव धर्ममा बढी प्रचलित छ ।⁷⁵ अहिर्बुध्न संहिता अनुसार पञ्चरागको पाँच तत्त्वमध्ये अर्चा पनि एक हो ।⁷⁶

मानदेवको समयमा वैष्णव धर्म राजकीय धर्मको रूपमा थियो तर अंशुवर्मले 'पशुपति भट्टारक पादानु गृहितो' उपाधि लिई शैव धर्मलाई बढी प्रश्रय दिइएकोले धार्मिक सहिष्णुताको नीति अनुरूप चांगुनारायणको मूर्तिको कवच र गरुडको जीर्णोद्धार गरे तापनि⁷⁷ उनको संवत् ३२ को हाडीगाउँ अभिलेखमा दोला शिखर स्वामी दोस्रो नम्बरको देवतामा परेकोले⁷⁸ त्यसताका वैष्णव धर्मलाई शैव धर्मले ओझेल पारेको जस्तो देखिन्छ ।

भीमार्जुनदेव र विष्णु गुप्तको संवत् ५७ को थानकोट अभिलेखको मंगलाचरणमा विष्णुको स्तुति गरिएको छ ।⁷⁹ भीमार्जुनदेव र विष्णु गुप्तको संवत् ६४ को यङ्गाल हिरी र संवत् ६५ को भृङ्गारेश्वरको अभिलेखमा विष्णुको जलशयन मूर्ति निर्माण गरेको उल्लेख छ ।⁸⁰ यसमा उल्लेखित मूर्ति हाल बूढानीलकण्ठको मूर्ति हो भन्ने विद्वान्हरूको विचार छ । भाषा वंशावलीमा विष्णुगुप्तले सन्तानको कामना गरी फपिङ्ग नृसिंहनारायणमा विष्णुको मूर्ति निर्माण गरी स्थापना गरेको

उल्लेख छ ।⁸¹ यसैगरी गोपालराज वंशावलीमा विष्णुगुप्तले वागमतीको तटमा अम्भना छोराहरूसहित आफ्नो विष्णु स्वरूपको मूर्ति बनाई स्थापना गरेको उल्लेख छ ।⁸² यसबाट आभिर गुप्तहरूको बोलवाला भएपछि पुनः वैष्णव धर्म फस्टाएको देखिन्छ ।

नरेन्द्रदेवको अनन्त लिंगेश्वर अभिलेखमा लोकपाल स्वामीको पूजाको लागि कुलपति नियुक्त गरिएको छ । उक्त अभिलेखमा वराह यात्रा र पूजाको अवसरमा देवदास दाशीद्वारा नाच, कीर्तन गर्ने र पूजा एवं यात्राको अवसरमा ध्वजापताकाहरू उत्थान गरिने उल्लेख छ ।⁸³

पतञ्जलीको महाभाष्यमा राम, केशव आदि वैष्णव मन्दिरहरूमा अनेक बाजाहरू बजाउने कुरा उल्लेख छ ।⁸⁴ नरेन्द्रदेवको उपर्युक्त अभिलेखको विवरणबाट नेपालमा वैष्णव देवताहरूको पूजा र यात्रा धूमधामसंग हुन्थ्यो भन्ने देखिन्छ ।

चावहिल कुटुवहिल र चांगुनारायण स्थानको विश्वरूपका मूर्तिलाई अध्ययन गर्दा गीतामा उल्लेखित विश्वरूपको आदर्श अनुसारका मूर्तिहरू नेपालमा बनेको देखिन्छ । त्यस्तै लिच्छविकालीन धूमवराहको सजीव मूर्ति र कालियदमनका मूर्तिहरूले लिच्छविकालीन नेपालमा वैष्णव धर्मको लोकप्रियता र व्यापकता स्पष्ट्याउछ ।

७४) त्यही, पृष्ठ २८३ ।

७५) त्यही, पृष्ठ २८७ ।

७६) जायसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ ४१ ।

७७) बज्राचार्य, उही, नं. (५९), पृष्ठ ३१७ ।

७८) त्यही, पृष्ठ ३२० ।

७९) त्यही, पृष्ठ ४३३ ।

८०) त्यही, पृष्ठ ४४२, ४४८ ।

८१) नयनाथ पौडेल (सं) - 'भाषा वंशावली', (काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, वि. सं. २०२०), पृष्ठ ८१ ।

८२) बज्राचार्य र मल्ल, उही, नं. (५८), पृष्ठ ३० ।

८३) बज्राचार्य, उही, नं. (५९), पृष्ठ ५८५-८६ ।

८४) जायसवाल, उही, नं. (१४), पृष्ठ १४८ ।

मध्यकालमा पनि वैष्णव धर्म उत्तिकै लोकप्रिय-रूपमा रहेको कुरा तात्कालिक प्रमाणहरूबाट स्पष्ट हुन्छ। पृथ्वीमल्लको वि. सं. १४१५ को एउटा ताम्रपत्रमा हरिशङ्करी यात्राको उल्लेख आएकोले सुदूर पश्चिमाञ्चल नेपाल पनि वैष्णव धर्मबाट अक्षुण्ण रहन सकेको थिएन भन्ने पुष्टि हुन्छ।^{८५} मुक्तिनाथलाई वैष्णव क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नलाई जुम्लाक कल्याल राजाहरूको पनि निकै हात थियो। भक्तपुर तीलमाधव स्थान अगाडि रहेको वि. सं १२२० (ने. सं. २८३) को अभिलेखबाट यस कालमा पनि गरुडध्वज स्थापना गर्ने परम्परा कायमै रहेको देखिन्छ।^{८६} वि. सं १२३३ (ने. सं. २९६) को चांगु अभिलेखमा विष्णुको पूजाको वर्णन छ।^{८७} वि. सं. १२५६ (ने. सं. ३२०) माघको विजय कामदेवको इचंगु अभिलेखले मध्यकालमा वैष्णव धर्मको स्थान राम्रो रहेको देखिन्छ।^{८८} वि. सं. १२९९ (ने. सं ३६२) मा लेखिएको महिरावण वध नाटकबाट जयारिमल्लले 'परम वैष्णव' उपाधि लिएको देखिन्छ।^{८९} वि. सं. १२९१ (ने. सं ४५५) मा लेखिएको अगस्त्य संहिता अनुसार फर्पिङ्का शासक जैतसिंहले 'संग्राम नारायण' लिएका थिए।^{९०} जयस्थितिमल्लले 'असुरनारायण', धर्ममल्लले

'वीरनारायण' र ज्योतिर्मल्लले 'देव्यनारायण' उपाधि लिएका थिए।^{९१} वि. सं. १४७७ (ने. सं. ५४१) मा शक्ति पुरुषोत्तमको स्थापना गरी १२ वर्ष लगाएर फर्पिङ्का शासक शक्तिसिंह समेतले भव्य मन्दिर निर्माण गरेका थिए।^{९२} महेन्द्रमल्लले वि. सं. १६१९ मा हनुमान्ढोका दरबारको प्रांगणमा चतुर्भूति विष्णुको प्रस्तर प्रतिमा स्थापना गरी मन्दिर बनाइदिए।^{९३} उक्त मन्दिर हाल जगन्नाथ देवल नामले प्रसिद्ध छ। प्रतापमल्लले भारतको जगन्नाथपुरीको दर्शनार्थ जगन्नाथको स्थापना गरे।^{९४} यसका अतिरिक्त वि. सं १७१४ मा विश्वरूप,^{९५} वि. सं. १७२९ मा दरबार अगाडि हनुमान् र वि. सं. १७३० मा नासलचोकमा नृसिंहको मूर्ति स्थापना पनि प्रतापमल्लले गरे।^{९६} तर त्यसबेलाको वैष्णव धर्म तन्त्रमार्गबाट प्रसिद्ध थियो भन्ने कुरा चांगु-नारायणको लिच्छविकालीन विश्वरूप र प्रतापमल्लले बनाउन लगाएको विश्वरूपको मूर्तिको तुलनात्मक अध्ययनबाट सिद्ध हुन्छ। प्रतापमल्लले बनाएको हनुमान्ढोका राजदरबारको मोहन चोकमा भागवतपुराणमा उल्लेखित विष्णुका विविध पराक्रमलाई दर्शाउने खालका मूर्तिहरू सजाइएका छन्।

८५) भीमप्रसाद श्रेष्ठ (स) - 'कर्णाली प्रदेश एक विटो अध्ययन', पहिलो संस्करण, (काठमाडौं : सामाजिक अध्ययन समुदाय, वि. सं २०२८), पृष्ठ ९।

८६) रेग्मी, उही, नं. (६१), पृष्ठ १३६।

८७) त्यही, पृष्ठ १३६।

८८) तेवारी, उही, नं. (६०), पृष्ठ २६।

८९) डिल्लीरमण रेग्मी - 'मिडियभल नेपाल', पार्ट १, (कलकत्ता : फर्मा के. एल. मुखोपाध्याय, सन् १९६५); पृष्ठ ५५४।

९०) त्यही, पृष्ठ ४१०।

९१) त्यही, पृष्ठ ५५४।

९२) परिशिष्ट १।

९३) गौतमबन्धु बज्राचार्य - "हनुमान्ढोका राजदरबार", (काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३३), पृष्ठ १८।

९४) त्यही, पृष्ठ ६६।

९५) त्यही, पृष्ठ २२।

९६) त्यही, पृष्ठ २३।

पाटनका राजा सिद्धिनरसिंहमल्लले वि. सं. १६९३ (ने. स. ५५७) मा कलात्मक कृष्ण मन्दिर बनाई राधा कृष्ण स्थापना गरी दशावतारका मूर्तिहरू समेत कुँडाइ मध्यकालमा वैष्णव धर्मको इतिहासमा ठूलो योगदान दिए।^{१७} त्यही बेला गोरखाका राजा रामशाहले मुरलीधरनारायणको मन्दिर निर्माण गरी वैष्णव धर्ममा आफ्नो आस्था देखाएका थिए।^{१८}

सेनहरूले पनि रूानारायणदेवादि उपाधि लिएका थिए।^{१९} यसकासाथै सेनहरूले पश्चिम नेपाल, विशेषतः शान्तिगामी कृष्ण गण्डकीको तटलाई वैष्णव क्षेत्रको रूपमा विकसित गराएका थिए।

शाहकालमा पनि यो परम्परा कायमै रह्यो। रणबहादुर शाहले केन्द्रीय कारागारदेखि पूर्वपट्टि राजदूत शैलीना जगन्नाथको मन्दिर निर्माण गरे।^{१००} वि. सं. १८३९ मा अमरसिंह थापाले जनकपुरमा सीता, राम र लक्ष्मणका मन्दिर बनाए।^{१०१} इस्वीको १९०० तिर जनकपुरमा जानकीको प्रख्यात र विशाल मन्दिर निर्माण भयो। यो मन्दिर भारतको टिकमगढ 'रियासत' की महारानी वृषभानु कुमारीले बनाएकी हुन्।^{१०२} जंगबहादुर राणाले पशुपति मृगस्थलीमा राजपुत शैलीमा

विश्वरूपको मन्दिर निर्माण^{१०३} गराउनुका साथै त्रिपुरेश्वर कालमोचन घाटको प्रसिद्ध सत्यनारायण मन्दिर पनि बनाए।^{१०४}

यसरी प्राचीनकालमा नै नेपालमा वैष्णव धर्म भलीभाँति विकास भै मध्य तथा शाहकालमा पनि यथावत रूपमा कायम रहँदै आएको देखिन्छ।

नेपालमा वैष्णव धर्मको विकासमा शिखरनारायणको भूमिका

फर्पिङ्गको शिखरनारायण नेपालको एउटा महत्त्वपूर्ण वैष्णव हो। कामधेनु (गाई) को आज्ञाबाट विष्णु (कृष्ण) ले गोपालेश्वर लिए स्थापना गरेको र गोपालेश्वरको आज्ञाबाट विष्णु (कृष्ण) ऋक्षवान पर्वत (शिखरनारायण रहेको स्थान) मा रहेको भन्ने हिमवत्खण्डपुराणको कथन^{१०५} र श्रीकृष्णका छोरा प्रद्युम्नले शिखरनारायणको स्थापना गरेको भन्ने नेपाल महात्म्य तथा भाषा वंशावलीको कथनबाट गोपालकालमा नै शिखरनारायणले वैष्णव तीर्थको रूपमा प्रसिद्धि पाइसकेको बुझिन्छ। किराँतकालमा पनि यस भेकमा थुप्रै बस्तीहरू बसिसकेको बुझिन्छ।^{१०६} अर्को कुरा, शिखरनारायण

६७) डिल्लीरमण रेग्मी—'मिडियमल नेपाल' पार्ट २, (कलकत्ता : फर्मा के. एल. मुखोपाध्याय सन् १९६६),

पृष्ठ २७२।

९८) धनबज्र बज्राचार्य र

टेकबहादुर श्रेष्ठ—'शाहकालका अभिलेख', (काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं.

२०३७), पृष्ठ ११।

९९) शंकरमान राजवंशी (सं)—'सेन वंशावली', (काठमाडौं : वीर पुस्तकालय, वि. सं. २०२०), विविध

पृष्ठ।

१००) जगदीशचन्द्र रेग्मी—'शाहकालीन कला र वास्तुकला', प्रथम संस्करण, (काठमाडौं : साक्षा प्रकाशन,

वि. सं. २०३३), पृष्ठ १७१—१७२।

१०१) त्यही, पृष्ठ १६१।

१०२) त्यही, पृष्ठ २४८।

१०३) त्यही, पृष्ठ २२२—२३।

१०४) त्यही, पृष्ठ २३१—३२।

१०५) उही, नं. (५४), पृष्ठ २३१—२३३।

१०६) उद्धव आचार्य—'फर्पिङ्गको ऐतिहासिक परिचय' 'प्राचीन नेपाल' संख्या ९८—९९, (पुरातत्त्व विभाग,

वि. सं. २०४३—०४४), पृष्ठ १६।

विराजमान भएको पर्वत फर्पिङ्ग शब्दको पहिलो रूप फर्णपिगुमा पिगु भन्ने किराँत भाषा पनि प्रयुक्त भएको छ ।^{१०७} किराँतहरूले पनि वैष्णव धर्म अंगीकार गरेका थिए भन्ने कुरा भागवतपुराणबाट थाहा पाइन्छ । यी कुराहरूको वर्णन माथि नै परिसकेको छ । यी कुराहरूको आधारमा किराँतहरूद्वारा पनि फर्णपिगु अथवा फर्पिङ्गस्थित शिखरनारायण पूजित थिए भन्ने देखिन्छ । विद्वान्हरूले पशुपति आर्यघाटस्थित विरूपाक्षको मूर्तिलाई किराँतकालीन पशुपतिको मूर्ति मनेका छन् । लिच्छविहरूको प्रवेशपछि मात्र पशुपतिमा मुखलिङ्ग स्थापना भएको विश्वास गरिन्छ । यसै गरी शिखरनारायण मन्दिरस्थित नृसिंहनारायण भनिने शिलाको स्वयंभू मूर्ति किराँतकालीन शिखरनारायणको मूर्ति हुन सक्छ । यहाँ पनि लिच्छविहरूको नेपाल आगमन भएपछि हरिदत्त वर्मा आदिले नारायणको चतुर्वाहु मूर्ति स्थापना गरेर मन्दिर बनाएको हुन सक्छ । यसरी फर्पिङ्गका शिखरनारायणको इतिहासमा वैष्णव धर्मको विकासको शृङ्खलालाई राम्ररी पहिचान गर्न सकिन्छ । नेपालमा देवीदेवताका यात्राको इतिहासमा फर्पिङ्ग शिखरनारायण (हरिशंकर) यात्राले सर्व प्राचीन स्थान ओगटेको छ ।^{१०८} फर्पिङ्ग गोरखनाथको गुफा भएको भीरलाई तिब्बती भाषामा असुरहि ट्हाग (असुरहरूको भीर) भनिन्छ । अघि शिखरनारायणको यात्रामा देवताका खटहरू राक्षस वा असुरहरूले बोक्दथे भन्ने विश्वास गरिन्छ ।^{१०९} यात्राको अवसरमा गोरखनाथ गुफानेर गएर बाजा बजाई असुरहरूलाई आह्वान गरिन्थ्यो र असुरहरूलाई खट बोकी दिन्थे भन्ने अनुश्रुति छ । यहाँ राक्षस अथवा असुर शब्दले अनार्य किराँतहरूलाई लक्ष्य गरेको बुझिन्छ । असुर वा किराँतहरू शिखरनारायणको खट बोक्न आउँथे

भन्ने किंवदन्तीले विष्णुको शरणमा आए भन्ने भागवतपुराणको आख्यानलाई संझाउँछ । यस कुराले शिखरनारायणको माध्यमबाट त्यहाँका किराँतहरूमा वैष्णव धर्मको प्रचार प्रसार भएको तथ्यलाई बुझाउँछ ।

शिखरनारायण स्वयं एउटा वैष्णव तीर्थ हो भने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा शिखरनारायण विष्कम्भि वेतराग अथवा फणिकेश्वर वेतरागको नामबाट प्रसिद्ध छ ।^{११०} आठौँ शताब्दीका बज्रयानका प्रख्यात आचार्य पद्मसंभवले मन्दिरसंगैको गुफामा बसी तपस्या गरेको विश्वास गरिन्छ ।^{१११} आजसम्म पनि पद्मसंभवले तपस्या गरेको याङ्लेश्वर भनेर तिब्बती बौद्ध धर्मावलम्बीहरू र फनिकेश्वर वेतराग भनेर नेपाली बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा शिखरनारायण प्रख्यात छन् । शिखरनारायणमा चामुण्डा पिठ स्थापना गरिएकोले शाक्तहरूमा पनि यसको उत्तिकै महत्त्व छ । यसरी शिखरनारायणले नेपालको धार्मिक सहिष्णुता अथवा सर्वधर्म समन्वयको राम्रो उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ ।

वैष्णव धर्मले पराक्रमी राजा, जनप्रिय नेता, लोकप्रिय देवता आदि जनताका श्रद्धाका केन्द्रहरू सबैलाई स्वयं विष्णु अथवा विष्णुको अवतार मानेर आफ्नो धर्मको क्षेत्रलाई ब्यापक बनाएको छ । यसो भएर नै यवन, किराँत, हुण, खस आदि जातिमा पनि यो धर्मले लोकप्रियता प्राप्त गर्न सक्थ्यो, जुन कुरालाई वैष्णव धर्मको महत्त्वपूर्ण विशेषता मान्न सकिन्छ । यसरी नै शिखरनारायण क्षेत्रमा पनि शैव, शाक्त, बौद्ध आदि विविध सम्प्रदायलाई स्थान दिएर सर्वधर्म समन्वयको आदर्शलाई दर्शाउँदै नेपालमा वैष्णव धर्मको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको छ ।

१०७) त्यही, पृष्ठ १४-१५ ।

१०८) उद्धव आचार्य—'फर्पिङ्गको हरिशंकर यात्रा' "प्राचीन नेपाल", संख्या १००, (पुरातत्व विभाग, वि. सं.

२०४४), पृष्ठ २९ ।

१०९) त्यही, पृष्ठ २९ ।

११०) हेमराज शाक्य—'स्वयंभू महाचैत्य' (काठमाडौँ : स्वयंभू विकास मण्डल, ने. सं. १०९८), पृष्ठ ४९२ ।

१११) सूर्यविक्रम ज्ञवाली—'नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास', प्रथम संस्करण, (काठमाडौँ : रायल नेपाल एकेडेमी, वि. सं. २०१६), पृष्ठ २५१ ।

परिशिष्ट नं. १

फपिङ्ग थथेयटोलकी अभिलेख

फपिङ्ग थथेयटोल नारायण डबलीबाट कोथेय टोलतर्फ लाग्दा बायाँतर्फ रहेको पाटीमा यो शिलापत्र रहेको छ । शिलापत्र कुँदिएको भागको लम्बाइ १'३" चौडाइ ८'३" छ ।

मूलपाठ

- १) ॐ नमः श्री शक्ति पुरुषोत्तमाय । संसारयस्य कुक्षौ वसति निरूपमं स्वर्गम—
- २) ये च नागं दुल्लेख यस्य मूर्तिर्गमम मिव सयो योगिनां ज्ञान गम्ययु त्रैलो—
- ३) कयं व्यापि देहो विविधतनुधृतो मत्स्य कुर्मादिरूपं सौर्यं देवो मुरारिर्ज्जद द्व—
- ४) नुपुरी नित्य मुधर्ना नमामि ॥ श्री नेपाल मण्डले ॥ परम भट्टारक परमेश्वर महा—
- ५) राजाधिराज श्री श्री मज्जयज्योतिमल्ल देवस्य विजयराज्ये ॥०॥ श्री शिखर पत्तने—
- ६) श्री रामसिंहः सुरकी कुलेशः श्री धम्म सिंहो भुवनैक वीरः श्री देव सिंहारिपुह—
- ७) स्ति सिंहः श्री नाथ सिंहो मदनावतारः ॥ श्री श्री गोपालेश्वर चरण पारायण श्री श्री
- ८) मत्तिल ब्रह्मेश्वराधन तत्पर श्री श्री शिखर नारायण चरण सेवित सुरकी वशा
- ९) वतंस सण्वु श्री राउत्तरः समज्यमान राज्ये ॥०॥ सेनात्मजा तादृशलोविकानां सद्रापि
- १०) नीनां च शिरोमणिमि । लोको पकारी कणकः प्रवर्षी श्री जैतलक्ष्मी भुवनै प्रसिद्धा ।
- ११) चंद्रानता विशालाक्षी वितोष्ठी चारु भाषिता । जैतलक्ष्मी ति विख्याता देवसिंहस्य
- १२) बल्लभा ॥ तस्यानुजोस्ति गुणसागर कृष्णमूर्तिः सत्कीर्ति कांतिकुमुदोज्ज्वल शोभमानः
- १३) गांभीर्यसागर समो भूवनेषु धीरः श्री शक्ति सिंहनुपवीर महागुणसः ॥ की
- १४) ति लक्ष्मीप्रिया तस्य गर्भाधान भवेत तय । ।

दशमेमास संपूर्ण सुषुवे च कुमारकम । ग्रानं—

- १५) द परमं लय पितामात्रा जनास्तथा । श्री यस की-तिसीहेति कृतां नामावधारणम् ॥
- १६) एवं महोत्सवे काले मासैक च गते सति । सुजन पीडितोवाल गतोसौ विष्णुमं—
- १७) दिरम । तमुद्धिस्य कृतदेव वालस्य प्रतिविवकम पाषाण निर्मित देवं श्री शक्तिपु—
- १८) रुषोत्तमम् ॥ स्थापितं रक्षा कानेतु कृत्वा यज्ञं चतुर्दिनम् । प्रतिष्ठितं तु विधिना सम्पूर्णं
- १९) कृतयज्ञकः । चन्द्रे विरिचिवदने विशिषे गतेद्वे माघे शिते विधि तिथौ वसुदेवताः मे ।
- २०) सच्छद्धियोग वस्के रविवार मुख्ये संस्थापितं च विधिना पुरुषोत्तमतु ॥ इति श्री शक्ति
- २१) पुरुषोत्तम स्थापनम् ॥०॥ ततोयित्वं विश्वकर्म देहली योज्य भूमिकम विधिना स्था—
- २२) पितां द्वारं यज्ञं कृत्वा दिनैककम् । हस्ते च भूतहर-वक्रकेपि मासे तथा कृष्णक वहि ति—
- २३) व्याम् । मं चोत्तरः फाल्गुण शुलयोगे सूर्य दिने स्थापित द्वारकं तु इतिद्वार स्थापन—
- २४) म् ॥०॥ विश्वकर्मविकालोकै काष्ट तु योजितं पुनः यज्ञं कृत्वा दिनैकं च तुलिकांतु
- २५) प्रतिस्थितम् । यक्षे च वाणेन्द्रिय वत्सुरेनु मासे तथा फाल्गुण चाष्टमीके । म ज्येष्ठयुवतै तनु
- २६) शुद्धियोगे मानोद्धिने तु चुलिकां पुरोप्य ॥ इति चुलिकां स्थापनम् ॥०॥ परमभट्टार—
- २७) कपरमेश्वर महाराजाधिराज श्री श्री यज्जय यक्ष मल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥०॥ सि
- २८) द्वि कृत्वा तु सत्त्वत्तच्छादितं श्रृंखलेवच । सुवर्ण-कलशकं तु विधिना च प्रतिष्ठिताम् ।
- २९) पुर कृष्णयेरिक्केन यज्ञं कृतदिनाष्टकं जैतलक्ष्मी वधुर्द्वै च शक्तिसिंहो नृपस्तयो । ज्योति—
- ३०) सिंहः कुमारश्च संपूर्णं कृत यज्ञकम् । कः नेत्रैसर भूतपुते गतेडण्डे राद्योशिते षष्ठ
- ३१) तिथौ शिवक्षे सूर्यदिने सुक्रम योग मुख्ये स्वर्णवज्रा रोपित विष्णुहर्म्यं शुभमस्तु सर्वजगतामिति ॥

धनुवाद

श्री शक्ति पुरुषोत्तमलाई नमस्कार । जसको पेट-भित्र स्वर्ग पृथ्वी पाताल तीनै लोक रहेका छन्, यसको दर्शन दुर्लभ छ, आकाश जस्तो, योगीहरूले मात्र ज्ञानद्वारा जानिने तीनलोक ढाक्ने जीउ भएका, माछा कछुवा आदि अनेक अवतार लिएका त्यस्ता देवता श्री कृष्णलाई सधैं ढोग्दछु । श्री नेपालमण्डलमा परमभट्टारक परमेश्वर महाराजाधिराज श्री श्री जयज्योति मल्लको विजय राज्यमा श्री शिखरपत्तन (फविङ्ग) मा

सुरंकी कुलका मालिक श्री रामसिंह, वीर श्री धर्मसिंह शत्रुलाई खत्तम पार्ने श्री देवसिंह कामदेवका अवतार भएका श्री नाथसिंह ।

श्री श्री गोपालेश्वरको पाउको सेवा गर्ने श्री श्री तीलब्रह्मेश्वरको सेवामा लागेका श्री श्री शिखरनारायणको पाउको सेवा गरेका सुरंकी कुलका गहना जस्ता सबै राउत्तहरूले पालना गरिएको राज्यमा ॥

सेनराजाकी छोरी श्री जैतलक्ष्मी आइमाइ-हरूमा शिरोमणि, लोकको उपकार गर्ने, सुनदान दिने नाउँ चलेकी छिन् । चन्द्रमा जस्तो राम्रो अनुहार भएकी ठूलो आँखा भएकी, गोलकांकी जस्तो ओठ भएकी, राम्रो बोली वचन भएकी, जैतलक्ष्मी देवसिंहकी पत्नी हुन् ।

तिनका (देवसिंहका) भाइ शक्तिसिंह गुणी, असल, कीर्ति फैलिएका, गम्भीर, धीर राजाहरूमा श्रेष्ठ छन् ।

तिनकी पत्नी कीर्तिलक्ष्मी हुन् । तिनको गर्भाधान

भयो । दश महीना पूरा हुँदा तिनीले छोरा जन्माइन् । आमाबाबु र अरू मानिसहरूलाई ठूलो आनन्द भयो । दश कीर्तिसिंह भन्ने नाम राखियो । यसरी ठूलो उत्सव-साथ एक महीना बितेपछि बिरामी भई सो केटाको मृत्यु भयो । सोही केटोलाई लख गरी शक्ति पुरुषोत्तमको ढुंगे मूर्ति स्थापना गरियो । प्रतिष्ठा गर्दा चार दिनसम्म यज्ञ गरिएको थियो ।

ने. सं. ५४१ (वि. सं. १४७७) माघ शुक्ल-तिथि घनिष्ठा नक्षत्र शुद्धियोग, आदित्यवारको दिन विधिपूर्वक पुरुषोत्तमको स्थापना गरिएको हो । श्री शक्तिपुरुषोत्तमको स्थापना गरिएको कुरा सिद्धियो । त्यसपछि क्रमशः मन्दिर बनाउने कालीगडी काम हुन थाल्यो । एकदिन यज्ञ गरी ढोका हालियो । ने. सं. ५५१ (वि. सं. १४८७) माघ कृष्ण प्रतिपदा उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र, मूल-योग आदित्यवारको दिन ढोका हालिएको हो । ढोका हालेको कुरा सिद्धियो । सिकर्मी आदिहरूले परमभट्टारक परमेश्वर महाराजाधिराज श्री श्री मञ्जय यक्षमल्ल देवको विजय राज्यमा सिद्ध गरेर छाना हालिएको हो । सुनको गजूर पनि विधिपूर्वक चढाइयो । आठ दिनसम्म यज्ञ गरियो । शक्तिसिंह राजा जैतलक्ष्मी र कुमार ज्योति-सिंह भैकन यज्ञ सम्पूर्ण गरिएको हो ।

ने. सं. ५५२ (वि. सं. १४८९) वैशाख शुक्ल षष्ठि आइतवार आदिनक्षत्र सुकर्मायोग आदित्यवारको दिन विष्णुको मन्दिरमा सुनको ध्वजा चढाइयो ।

सारा संसारको कल्याण होस् ।

सिद्ध मीननाथ

-डा. राजाराम सुवेदी

तुर्किस्तानतर्फबाट मुसलमानहरू हिन्दूस्तानमा प्रवेश गरेपछि उनीहरूले हिन्दूहरूमाथि बर्बर एवं अमानवीय व्यवहार गरे । त्यस्तो बर्बर र अन्यायपूर्ण शासनबाट मुक्त हुन दुइवटा उपायहरू थिए, पहिलो लोहालिनु र विजय गर्नु, दोस्रो मुसलमानहरूसँग एक घनिष्ठ सम्बन्ध बढाई इष्ट्या त्याग गर्न लगाउनु । हिन्दूहरूको संख्या कम हुनाले लोहा लिनु आफ्नै विनाश गर्नुमात्र हुनाले दोस्रो मार्ग अपनाउनु कल्याणकारी हुन गयो । त्यो काम कनफट्टा योग सम्प्रदायका हिन्दूहरूले गरे । कनफट्टा योगीहरूलाई नाथ पनि भनिन्छ । उनीहरूले आफ्नो नाइकेलाई 'पीर' भन्न थालेका थिए जो मुसलमानी फकीरहरूलाई सम्बोधन गर्ने शब्द हो । मुसलमानीहरूको उग्ररूपले हिन्दू उन्मूलन गर्ने मारबाट बचनको लागि 'पीर' भन्ने शब्द प्रयोग गर्नु परेको हो । हिन्दूहरूमा व्यापक मुसलमानीकरण बढेको हुनाले त्यो प्रवाहलाई रोकी गैह्र हिन्दूहरूलाई पनि हिन्दू बनाउने अभियान स्वरूप नाथ, सिक्खजस्ता सम्प्रदायहरूले विशेष भूमिका खेलेका थिए । उनीहरूले सबै धर्मग्रन्थका निचोडहरू लिएर पृथक सम्प्रदायको सिर्जना गरेका हुन् । त्यसैले त्यस्ता सम्प्रदायका केन्द्र पञ्जाब, कच्छ, अफगानिस्तान तुर्कजस्ता देश प्रमा बन्न गएका थिए । अर्को

कुरा, कनफट्टा नाथपन्थी पीरहरूले मुसलमानहरूका झैं हिगलजाकी देवीको पूजा गर्ने हुनाले पनि उनीहरूको घनिष्ठ सम्पर्क हुन गयो । त्यसको परिणाम नाथपन्थीहरूलाई मुसलमानहरूले उन्पीडन कम गर्न थालेका थिए ।¹

नाथपन्थी योगीहरूको वर्णन हिन्दू उपनिषद्, पुराण र स्मृतिग्रन्थहरूमा भेटिदैन । मुसलमानी ग्रन्थ कुरान-सरिफमा पनि ती कनफट्टा पीरहरूको वर्णन छैन । त्यसैले हिन्दूहरूका दृष्टिबाट वर्णधर्म हीन, मुसलमानहरूका दृष्टिबाट इश्लामेत्तर ठानिने हुँदा दुवै धर्मका दीक्षितहरूले नाथपन्थीहरूलाई हेय ठान्दथे । परिणामतः बंगालका राजा बल्लाल सेनले नाथपन्थीहरूलाई अस्पृश्य घोषित गरे ।² शुरुका केही समयमा नाथपन्थीहरूको प्रतिष्ठा उच्चतम रहेको थियो । तर पछि आएर उनीहरूले वर्णाश्रम धर्म अपनाए, व्यभिचार बढ्यो र मदिराको पनि सेवन गर्न थाले । सबभन्दा उल्लेखनीय कुरा के थियो भने, नाथहरूले मुसलमान धर्ममा आकर्षित अछूत हिन्दूहरूलाई कनफट्टा बनाइदिएकाले हिन्दूहरूको कवचको काम गरे र मद मदिरा पनि सेवन गर्न मिल्ने बनाइ दिए । अर्को कुरा नाथहरू अछूतहरूका घरमा खाने बस्ने र जातीयबन्धन स्वीकार नगर्ने हुँदा मुसलमानहरू र

हिन्दूहरू समेतले नाथहरूलाई घृणा गर्न थालेका थिए ।

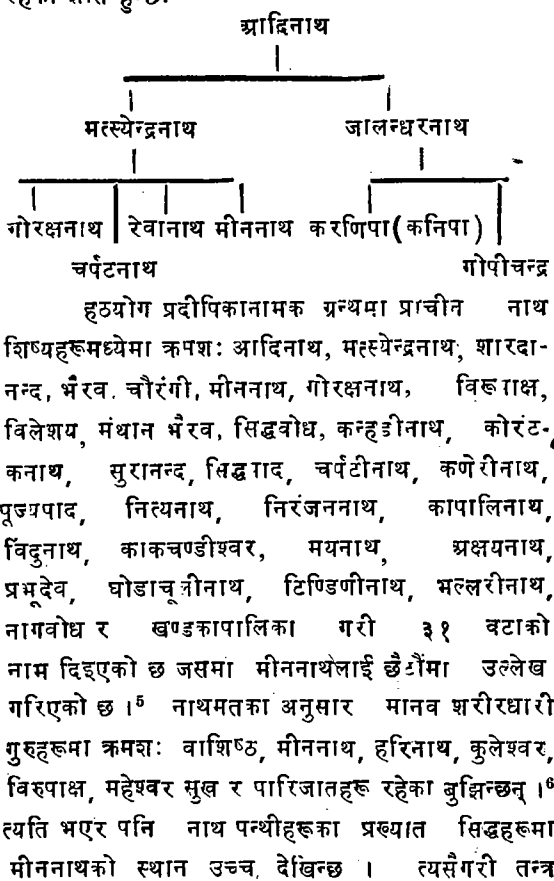
नाथ सम्प्रदाय सोझै भगवान् शंकरद्वारा प्रेषित नियमहरूको पालना गर्ने पन्थ मानिन्छ । त्यसो हुँदा नाथहरूका प्रमुख देव पशुपतिनाथ नै हुन् । मानव शरीर-धारी नाथहरूको मूल सिद्ध आदिनाथ मानिन्छन् । त्यसैले आदिनाथलाई स्वयं शंकरको अवतार भनिन्छ । नाथहरूलाई नाथोक्त, सिद्धमत, सिद्धमार्ग योगमार्ग, योग सम्प्रदाय, अवधूतमत, अवधूत सम्प्रदाय इत्यादि नामले पुकारिन्छ । वास्तवमा योगप्रधान सम्प्रदाय हुनाले योग सम्प्रदाय भन्नु नै सार्थक छ । उनीहरूलाई जे भनियोस्, तापनि उनीहरू धर्म सहिष्णु, भगवान् शंकरका परम उपासक वर्णाश्रमी एवं हठयोगी मार्गका हुन्छन् ।

नाथपन्थीहरूले कानको मध्यभागको अग्लोतिर तीखो हतियारले चेटो गरी छेड्छन् र त्यस ठाउँमा (दुव-कानमा) कुण्डल लगाउने गर्छन् । त्यसो गर्ने जतिलाई पछि आएर गोरखपन्थीहरू भन्न थालियो । बसन्त पञ्चमीको पावन पर्व पारेर गोरखपन्थीहरूले कान छेड्छन्, आफ्नो हैसियत अनुसारका कुण्डल लगाउँछन् । कुण्डल लगाउने नियमका कुरा हेर्दा सिद्ध गोरखनाथले अपना चेलाहरूलाई कान चिरेपछि माटाका कुण्डल (मूर्तिहा) लगाइदिएका थिए । तर माटाका कुण्डल चाँडै फुट्ने हुनाले काठ या धातुका कुण्डल लाउने चलन चल्यो । त्यसैले काठ, जरायोका सिङ हस्तिहाड, धातुहरू र सुनका पनि कुण्डल बनाउन थाले । कान चिरेर कुण्डल धारण गरेदेखि घाउ राम्ररी सञ्चो नभएसम्म त्यस योगीले स्त्रीजातिको दर्शन गरेमा घाउ चिरेर र पाक्ने डर हुने भएकोले गुफा बस्ने चलन छ ।^३ त्यसरी कान चिरेर जोगी बन्ने हुनाले "जुन जोगी आयो कानै चिरेको" भन्ने उखाने नेपालमा प्रख्यात छ ।

सिद्धमार्गमा नाथ शब्दको अर्थ (ना + थ = नाथ) ना = अनादि रूप, थ = त्रिलोकको संस्थापन हुन्छ । तसर्थ नाथ भन्नाले त्यो आदिम वा प्राचीन साधन वा धारणा हो जसले स्वर्ग, मर्त्य र पाताल (त्रिलोक) को स्थिति थप्न सक्षम हुन्छ । त्यसको अर्को अर्थ ना = नाथब्रह्म-द्वारा मोक्ष दिन सक्ने क्षमता भएको र थ = अज्ञानतालाई स्थगित गर्नसक्ने हुन्छ । त्यसो हुनाले नाथ सम्प्रदायका

योगी ज्ञानवान्, चेतनशील हुनाले उनीहरू अज्ञानी नहुनु भन्ने संकेत हुन्छ ।^४ सर्व नाथ सम्प्रदायीहरू शैवमार्गी हुँदा उनीहरूले आफूलाई शंकरसंग आत्मसात् गरेका ठान्दछन् । नाथहरूको साहित्यमा, त्यसैले भगवान् शंकरलाई कनकट्टाको रूपमा हेरिएको छ । नाथ सम्प्रदायका पुराना सिद्धहरू अझै पनि जीवित छन् । । उनीहरू ठूला ठूला तीर्थमा, पर्व पर्वमा भ्रमण गर्दछन् र बाँकी समय हिमालयका गुफामा बसेर बिताउँछन् । पैतालासम्म लर्कने लटा पाल्ने ती योगीहरूलाई पृथ्वी र जन तत्त्वलाई स्वीकार नगरी केवल तेज, वायु र आकाश तत्त्व मात्रले दीर्घायु भएका छन् र खानाको आवश्यकता नपर्ने जाडो न्यानोको अनुभूति हुँदैन भनिन्छ ।

सिद्ध आदिनाथको शिष्य परम्परा निम्नानुसार रहेको ज्ञात हुन्छ:

मतका आधारमा भने बाह्रवटा सिद्धहरूको नाउँ उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै: विमल, कृशर, भीमसेन, मीन, गोरक्ष, भोजदेव, मूत्रदेव, रतिदेव, विघ्नेश्वर, हुताशन, समरानन्द र सन्तोष आदि छन् ।

एक लेखकले वज्रयानीहरूमा नाथ सिद्धमध्ये श्रेष्ठ सिद्ध मीननाथ हुन् भनी लेखेका छन् । मीननाथपछिमात्र गोरखनाथको नाउँ आउँछ ।^७ नाथ परम्परामा सिद्ध आदिनाथपछि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थान आचार्य मत्स्येन्द्रनाथलाई दिइएको छ । मत्स्येन्द्रनाथलाई गुरु भन्ने चलन नाथ सम्प्रदायको रहेको छ । ती मत्स्येन्द्रनाथ सिद्ध गोरखनाथका गुरु हुनाले लोक इतिहासका हर आख्यान-हरूमा ती दुवैको नामसँगै आउँछ । बिडम्बना यही छ कि ती दुवै सिद्धको जन्म कहाँ र कहिले भयो भन्ने कुरा थाहा पाइएको छैन वा जे थाहा पाइयो त्यो पत्यारलाग्दो छैन । सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथद्वारा लिखित प्रशस्त ग्रन्थहरू श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित छन् । ती ग्रन्थका लिपि र भाषाको अध्ययन गर्दा नवौं शताब्दीका भएको अड्कल गरिएको छ ।^८ पण्डित हरप्रसाद शास्त्रीले मत्स्येन्द्रनाथको अर्को नाउँ मच्छिन्न वा मच्छन्न पनि हुनाले ती सिद्ध माझी (जालाहारी) जातका भएको अनुमान गरेका छन् । तर तन्त्रालोकनामक ग्रन्थको पहिलो भाग पृष्ठ २५ मा जन्ममरणरूपी महाजाल छिन्नभिन्न पारी मोक्षको मार्ग खुलस्त गरिदिएका हुँदा ती सिद्धलाई मत्स्येन्द्र वा मच्छन्न भएको कुरा उल्लेख छ । अर्को पक्षबाट हेर्दा मत्स्य वा माछा अत्यन्तै स्वच्छ र चञ्चल जलचर हो । त्यसरी सान्द्र चञ्चल मत्स्य जस्तै मानवमन हुनाले त्यो चञ्चलतालाई स्थिरता प्रदान गर्न सक्ने समर्थवानलाई मत्स्येन्द्र वा मच्छन्न भयो । मत्स्य शब्द एक प्रज्ञावाचक हुनाले मत्स्येन्द्रनाथ नाम रहनुको ता पर्यं प्रज्ञावान्, प्राज्ञचक्षु वा षट्चेतनायुक्त पुरुष भन्ने अर्थ प्रयुक्त गर्न पनि सकिन्छ । सो माछालाई मीन पनि भनिने हुँदा मत्स्येन्द्रनाथ भन्नु र मीननाथ भन्नु उस्तै अर्थ निस्कने शब्द हुन् ।^९

हाम्रो जिज्ञासाको विषय हुनआएको छ कि सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथ एउटाको नाम हो कि छुट्टाछुट्टै । यस विषयमा शास्त्र चर्चा गर्दा हठयोग प्रदी-

पिका नामक ग्रन्थमा दुवै नाम भएका सिद्धहरू छुट्टाछुट्टै हुन् भन्ने वर्णन छ । त्यसैगरी कौशलज्ञान निर्णय नामक ग्रन्थमा एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने उल्लेख छ । नाथ सम्प्रदायको श्रुति परम्पराका आधारमा गुरु मत्स्येन्द्रनाथका पुत्रको नाउँ मीननाथ भन्ने प्रचलित छ ।^{१०} सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथ एउटै हुन् भन्ने कुरा भगवान् शंकरबाट 'मीननाथ नामक महासिद्ध मच्छन्दले कामरूप नामक महापीठमा मेरो ज्ञानबाट योग सिद्ध गरेको थियो' भन्ने उल्लेख गरेको पाइनाले ती दुवै नाम बीचको सन्देह निवारण भएको छ ।^{११} त्यसैले मीननाथ भन्नु नै मत्स्येन्द्रनाथ रहेछन् र मत्स्येन्द्रनाथ भन्ने स्पष्ट भयो । त्यसैले आगामी पंक्ति-हरूमा ती सिद्ध मीननाथको चर्चा गरिन्छ जसका सम्झनामा नेपालमा ठाउँ ठाउँमा गुठी, मन्दिर निर्माण एवं जात्रा गरिन्छ ।

गोरक्षशतक नामक ग्रन्थमा सिद्ध गोरखनाथले मीननाथलाई आफ्ना गुरु मानेर विधिवत् प्रार्थना गर्दा चञ्चलमनलाई स्थिरपारी ज्ञानरूपी समुद्रमा तीनलोकका नाथ भएका हजूरले व्यक्त अव्यक्त अधिक गुणहरू भएका तमरूपी अन्धकारका हस्ता तपाईंलाई भजन गर्दछु ।^{१२} गोरक्ष सिद्धान्त संग्रह तथा विवेकमार्तण्ड नामक ग्रन्थहरूमा पनि स्तुति गाइएको छ । जहाँ मीननाथको स्तुति छ त्यहाँ मत्स्येन्द्रनाथको छैन । यसबाट पनि दुवै एकै व्यक्ति भएको स्पष्ट हुन्छ । ती ग्रन्थहरूमा मीननाथले भनेका छन् कि 'योगीहरू त्यस्ता शंकरको प्रार्थना गर्दछन् जसको कोपानलबाट कामदेव भष्म भए' ।^{१३} श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित नित्यआर्त्तिकतिलकम् नामक ग्रन्थमा २५ कौल सिद्धका नाम, जात, जन्मस्थल, चर्यानाम, गुप्तनाम, कीर्तिनाम, शक्तिनाम उल्लेख गरिएको छ । सो ग्रन्थमा मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथको वृत्तान्त निम्नानुसार रहेको छ ।^{१४}

नार: विष्णुशर्मा जात: ब्राह्मण
चर्यानाम : श्री गौडिशदेव जन्मभूमि: वाराणा (वंगदेश)
गुप्तनाम: श्री भैरवानन्द पूजानाम: श्री पिप्पलीशदेव
शक्तिनाम: श्री ललिताभैरवी अम्बा पापु
कीर्तिनाम: वीरानन्दनाथ, इन्द्रानन्ददेव, मत्स्येन्द्रनाथ ।

अखिल भारतीय नाथ दर्शनमा गुरु दर्शनमा गुरु गोरखनाथपन्थीका ३ वटा गुरुको उल्लेख गरिएको छ । ती ३ वटामा क्रमशः आदिनाथ (महादेव) मत्स्येन्द्रनाथ (विष्णु भाष्कर) र अत्यका गोरखनाथको नाउँ छ जहाँ मीननाथको उल्लेख छैन ।¹⁵ काठमाडौं उपत्यका भित्रको एक शहर पाटनका मत्स्येन्द्रनाथ विषयक प्रचलित नेपाली लोक इतिहासमा भनिएको छ कि, भगवान् शंकरले एक पटक विष्णुको मोहनी रूप देखेर कामानुरक्तले धैर्य धारण गर्न नसकी वीर्य पत्तन गरिदिए । त्यो पतीत वीर्य मत्स्यले खाँदा गर्भ रहन गए र त्यहीँबाट जन्मेका हुनाले उनी मत्स्येन्द्रनाथ भएका र एक अर्को ठाउँमा रहेको गोवरमा शंकरको वीर्य झलन हुँदा त्यहाँ भ्रूण जन्मेकाले गोरखनाथ भएका र कालान्तरमा ती दुवै ठूला सिद्ध भए । यसरी मत्स्येन्द्रनाथ र गोरखनाथलाई बिजकूल अलौकिक सिद्ध बनाइएको छ ।¹⁶ सिद्ध गोरखनाथ कलिगत ३६७६ मा नेपालका लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवका राज्यकालमा काठमाडौं उपत्यकामा भ्रमण गर्दै आएका थिए । राजा नरेन्द्रदेवले उनको कुनै खातिर गरेनन् । त्यहीँ रीसले सिद्ध गोरखनाथले वृष्टि गर्ने नागहरूको आसन बनाएर मृगस्थलीमा तपस्या गर्न थाले । त्यस दिनदेखि उपत्यकामा सुखा पन्थो । वन्धुदत्त नामक नरेन्द्रदेवका राज्यका एक तान्त्रिकले गोरखनाथका गुरु मत्स्येन्द्रनाथलाई बाहिरबाट काठमाडौं ल्याएपछि गुरुको दर्शन गर्नुभन्दा आसनमा रहेका नागले छुट्टी पाए । त्यसपछि मात्र पानी पन्थो र अकाल टर्ने गएको लोकधारणा छ । ती मत्स्येन्द्रनाथलाई कलिगताब्द ४२०८ मा पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनले चाँदीको सिक्री अर्पण गरेका थिए । राजा श्रीनिवासमल्लले मत्स्येन्द्रनाथको भव्य मन्दिर निर्माण गराई अर्द्धरात्रिमा सिद्ध आरती गर्ने भनी प्रशस्त गुठी अर्पण गरे । वि. सं. १८२० मा ती मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रा गर्दा गर्दै अग्निदाह भयो र धेरै क्षति भयो । वि. सं. १९९० को महाभूकम्पमा २ पटक सो मन्दिर भत्केर भेटिने स्थितिमा पुग्यो । तर वि. सं. १९९५ मा सो प्राचीन शैलीमा पुनर्निर्माण गरियो ।¹⁷ पाटनका सिद्ध मीननाथ विषयक एक नेपाली

लोक इतिहास पनि साँहै प्रचलित छ । लिच्छविकालीन राजा अंशुवर्माका समयमा कालपति यमराज प्रकट भएका थिए । कलिगत ३४०० चैत्र शुक्ल ८ तिथि नक्षत्रका दिन ती यमराजलाई प्रसन्न पार्न मीननाथको स्थापना गरी मन्दिर पनि बनाएर अंशुवर्माले पूजा गरे । राजा धीरदेवका राज्यकालमा ललितपुरमा बस्ती बसाली मीननाथ र लोकनाथको भव्यरूपमा यात्रा गर्ने परम्परा शुरू गरे । त्यसका निमित्त उनले प्रशस्त गुठी राखे । राजा नरेन्द्रदेवको राज्यकालदेखि वर्षेनी मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा गर्ने परम्पराको थालनी भयो । कलिगताब्द ३६९४ मा त्यसको शुरूआत भयो । त्यो बेलादेखि मीननाथको छाना मान्द्राले छाइन्थ्यो । श्री ५ सुरेन्द्रको राज्यकालमा श्री ३ जङ्गका छोरा जगतजङ्ग बहादुरले मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा गर्दा बोक्ने रथको मन्दिरबाट मान्द्रा हटाई सुनको मोलम्बा लगाएको छाना हालिदिए । वि. सं. १९९० माघ ३० गते रोज २ का दिन गएको भूकम्पबाट मीननाथको मन्दिरलाई कुनै क्षति पुऱ्याएन ।¹⁸

काठमाडौंमा सेतो मत्स्येन्द्रनाथ भनी देउपाटन भन्ने ठाउँमा राजा शिवदेवले एक मन्दिरको निर्माण गरेका थिए । ती मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा यमलेश्वर मन्दिरका समीपमा रथ निर्माण गरी गर्ने परम्परा चलाए । त्यसका निमित्त प्रशस्त गुठी राखेका थिए । एक पटकको यात्रामा रथ खोलामा पल्टेर डुब्यो । त्यसो भएकाले तब उप्रान्त देवतामात्र चोभारमा लगे पुग्ने रथ तानेर लैजान नपर्ने भयो । वि. सं. १९९० को महाभूकम्पमा उपत्यकाका बस्तीभित्रका सडक ध्वस्त भएकाले भोटाहिटीसम्म मात्र रथ ताने पुग्ने भयो ।¹⁹

मत्स्येन्द्रनाथको भोटो देखाउने परम्पराका विषयमा पनि एक लोक इतिहास प्रचलित छ । एक पटक टौदहका कर्कोट नागकी पत्नीका दुवै आँखा बन्द भए । औषधि गर्ने मानिसको खोजी गर्दा भक्तपुरको एक ज्यापुले सक्ने रहेछ । ज्यापुले आँखा ठीक गरिदिए पछि नागले पुरष्कार स्वरूप एउटा रत्न जडित भोटो दियो । ज्यापुले त्यो भोटो खेतको डीलमा राखी काम गर्न थालेका बेलामा एक भूतले चोरेर लग्यो । मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा

चलेका दिनमा भूतहरू भेला भएका समयमा ज्यापुले आफ्नो रत्न जडित भोटो चोर्ने भूत चित्तेर समास्थो । कर्कोट नागले ज्यापुको पक्ष लियो । भूतले ज्यापुलाई भोटो फिर्ता गर्न नमानेको हुँदा जाउलाखेलमा वर्षको १ दिन भक्तपुरतिर, टौदहतिर र काठमाडौं मत्स्येन्द्रनाथ मन्दिरतिर देखाउन भोटो यात्रा चलाइयो । त्यो भोटो मत्स्येन्द्रनाथका पुजारी जिम्मा राखियो । त्यो समयदेखि जाउलाखेलमा राजा-रकले भोटो हेर्न जम्मा हुने भए ।²⁰ कदलीमञ्जुनाथ माहात्म्यम् नामक ग्रन्थमा सिद्ध आदिनाथलाई महादेव भनी सम्बोधन गरिएको छ भने त्यसपछि क्रमशः भीमनाथ, कर्ण्डिनाथ र गोरक्षनाथका नाउँहरू उल्लेख गरिएका छन् ।²¹ सोही प्रसंगमा सिद्ध आदिनाथ, मञ्जुनाथ, भीमनाथ र गोरक्षनाथको उल्लेख गरिएको छ ।²²

योगी सिद्ध धीरजनाथ चरित्रको पीठिका वाक्यमा आदिनाथलाई ग्रहहरूका चन्द्रमा सरह अटल, शान्त एव सुन्दरतम् सिद्धका रूपमा प्रस्तुत गरेर उनका शिष्य भीमनाथ पनि त्यही लक्षण र गुणसम्पन्न हुनाले आफ्नो उद्धारका निमित्त प्रार्थना गरेका वाक्यहरू प्रकाशमा आएका छन् ।²³ सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथले आफ्ना शिष्यहरूका माध्यमबाट चार प्रकारका योग सम्प्रदायहरूको प्रचार गराएका थिए । ती सम्प्रदायहरूमा क्रमशः गोरक्षनाथी, पगल वा अरजन्गार (रावल), भीमनाथ सिवतोर, पारक्षनाथ हुन् । ती चार सिद्ध सम्प्रदायहरूमा अन्तिम दुइवटा सिद्ध जैन पन्थी मानिन्छन् । यसरी हेर्दा सिद्ध भीमनाथ सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथका एक नयाँ सम्प्रदाय आरंभ गर्ने शिष्यका रूपमा वर्णित छन् । त्यसका साथै उनलाई जैन साधु पनि भनिएको पाइन्छ ।²⁴

अरु योगीहरू जस्तै नाथ सम्प्रदायका योगीहरू पूर्णतः ब्रह्मचर्यमा रही गार्हस्थ्य जीवनमा प्रवेश गर्दैनथे । एक लोककथाका आधारमा कनफट्टा नाथ योगीहरूको गृहस्थ विषयमा प्रकाश पारिएको छ । सो कथाको आधार यस प्रकार छः कुनै समयमा महादेव र गौरी देशावर डुल्दै थिए । पार्वतीले सिद्ध योगीहरू डुलेका समयमा भगवान् शङ्करका आज्ञाले मोहनी रूपधारण

गरी भोज भण्डाराको आयोजना गरिन् । धेरै सिद्धहरूका जमघटमा पार्वती आँसु बित्तरक भई खुवाउन थालिन् । त्यो बेला सिद्ध भीमनाथले त्यस्ती सुन्दरी स्त्रीको मन मनै कामना गरेका हुँदा पार्वतीले श्राप दिइन् ।²⁵ फलतः सिद्ध भीमनाथले ज्ञानगुण बिर्सेर कुनै कदलीदेशमा पुगेर धेरै षोडशीहरूका बीचमा रसरंग गर्न थाले । सिद्ध भीमनाथ उत्तर दिशातिर लागेका थिए भने उनका अरु मित्रहरू क्रमशः पूर्वमा हाडिका, पश्चिममा गोरक्ष र दक्षिणमा कानफा । तीमध्ये गोरक्षनाथ स्वच्छ योगी भएकाले उनको ज्ञान बिस्मृति भएको थिएन । उता गुरु भीमनाथ मस्तसंग नर्तकीहरूका हावभावमा भुलेका बेला कानफाले सिद्ध गोरक्षनाथलाई भीमनाथको विकृत मार्गको खिसी उडाए । आफ्ना गुरुको त्यो दुर्दशा सुनेर गोरक्षनाथले कदलीदेशतिर प्रस्थान गरे । भीमनाथले नर्तकी वाहेक अरुको भेट स्वीकार नगर्ने हुँदा गोरक्षनाथले नर्तकीकै भेषमा गुरु भीमनाथका कोठरीमा पुगे । त्यही मौकामा गोरक्षनाथले ज्ञानका भजनहरू गाएर भीमनाथको सुषुप्त सिद्धलाई जागृत गरिदिए । भीमनाथ विषय वासना विरक्त भएको चाल पाएर उनका पत्नीहरूले गोरक्षनाथ माथि आशंका गरी उनको हत्या गर्ने प्रयत्न गरे । तर गोरक्षनाथ फुत्के ।²⁶ त्यसरी भीमनाथ विषय लम्पट भएको बेला भीमराम नामक पुत्र पैदा भएका थिए भन्ने कुरा पनि उल्लेख हुनुका साथै ती भीमराम पछि गएर ठूला सिद्ध भएको कुरा पनि प्रकाशमा आएको छ ।²⁷

यसरी विचार गर्दा सिद्ध भीमनाथ एक अमर योगी हुन् भन्ने थाहा हुन्छ । उनले ठाउँ ठाउँमा योग प्रचार गर्दै काठमाडौं उपत्यका पनि आएका थिए । उनको स्मरणमा मन्दिर, यात्रा, गुठी खडा भएका छन् । भारत, पाकिस्तान, अफगानिस्तान जस्ता देशहरूमा भीमनाथका धेरै शिष्यहरू छँदैछन् । धेरै मुसलमान फकीरहरू पनि योग सम्प्रदायमा सम्मिलित भएका छन् । योगीहरूका श्रेष्ठलाई 'पीर' भनिने हुँदा त्यो शब्द मुसलमानो संस्कृतिको योगीलाई संकेत गर्ने शब्द विशेष हो । तापनि कनफट्टा नाथपन्थीहरूलाई पशुपतिनाथ पन्थी भनिन्छ ।²⁸

नेपालका प्रायः बाइसी चौबीसी राजाका कोटहरूमा नाथ पन्थी योगीहरूलाई गुठी दिई गोरखनाथ र भैरव-नाथको पूजा गर्ने दरबन्दी दिइएबाट यिनीहरूको महत्त्व देखिन्छ ।^{१०} ती योगीहरूले पहिले मीननाथको पूजा गरेर मात्र गोरखनाथको पूजा गर्ने हुँदा मीननाथको महत्त्वबारे स्पष्ट भइहाल्छ ।

पाद टिप्पणीहरू

- १) नागेन्द्रनाथ उपाध्याय- "नाथ और सन्त साहिब" (वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९६५), पृष्ठ ५५ ।
- २) ऐजन, पृष्ठ ५७ ।
- ३) हजारप्रसाद द्विवेदी- "नाथ संप्रदाय" (इलाहाबाद: हिन्दूस्तानी एकेडेमी, १९५०), पृष्ठ १५ ।
- ४) नाकारोऽनादिरूपं थकार स्थाप्यते सदा । भुवनत्रयमेवैकः श्रीगोरक्ष नमस्तुते ॥" ऐजन, पृष्ठ ३ ।
- ५) पाणिनि अफिस- "हठयोग प्रदीपिका" (इलाहाबाद: पाणिनि अफिस, १९१५ ई.), पृष्ठ १५ ।
- ६) द्विवेदी- पूर्ववत्, टिप्पणी ३, पृष्ठ २६ ।
- ७) ऐजन, पृष्ठ २७ ।
- ८) ऐजन, पृष्ठ ३८ ।
- ९) ऐजन, पृष्ठ ३९ ।
- १०) चन्द्रनाथ योगी- "योगीसम्प्रदायाविष्कृतिः" (अहमदाबाद: चन्द्रनाथ योगी, १९२४ ई.), पृष्ठ २२७-२२८ । ऐजन, पृष्ठ ४० ।
- ११) भैरव्यां भैरवात् प्राप्तं योगं व्याप्य ततः प्रिये । तत्सकाशात् सिद्धेन मीनाख्येन वरानने । कामरूपे महापीठे मच्छन्देन महात्मना । तन्नालोक टीका, पृष्ठ २४ । ऐजन, पृष्ठ ४० ।
- १२) "अन्तर्निश्चलितात्मदीपकलिका स्वाधारवेधादिभि र्यो योगीयुगकल्पकालकलनातत्त्वं च यो गीयते (जेगीयते) ज्ञानामोदमहोदधिः समभवद्यत्रादिनाथः स्वयं

व्यक्ताव्यक्तगुणाधिकं तलनिशं श्री मीननाथं भजे ॥" द्विवेदी, ऐजन, पृष्ठ ४२ ।

- १३) परमहंसास्मि कामनिषेधयन्ति स निषेधो न भवत्येवम् । कथम् ? तदुक्तं श्री मीननाथेन हरकोपानलनैव भस्मीभूतः कृतः स्मरः अर्द्धं गौरीशरीरो हि तेन तस्मै नमोस्तुते । अनोमहासिद्धा विषयरीत्यातु त्यागमेव कुर्वन्ति । ऐजन, पृष्ठ ४३, गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह, पृष्ठ ६६-६७ ।
- १४) योगी नरहरिनाथ- "नाथ-सन्देश", (दिल्ली: अखिल भारतवर्षीय नाथ दर्शन, २०३४), पृष्ठ १३ ।
- १५) द्विवेदी, पूर्ववत्, टिप्पणी ३, पृष्ठ ४४ ।
- १६) योगी नरहरिनाथ- "देवमाला वंशावली", (काठमाडौं: योगी क्षिप्रानाथ, २०१३) पृष्ठ २७ ।
- १७) ऐजन, पृष्ठ २८-२९ ।
- १८) ऐजन, पृष्ठ ३५ ।
- १९) ऐजन, पृष्ठ ३५ ।
- २०) ऐजन, पृष्ठ १-४ ।
- २१) "आदिनाथो महादेवो मीननाथस्ततः परम् । ततः कन्तडिनाथाश्चास्ततो गोरक्ष एव च ॥" योगी नरहरिनाथ- "कदलिमञ्जुनाथ माहात्म्यम्", (काशी: योग प्रचारिणी महासभा, २०१३), पृष्ठ ६ ।
- २२) "तत्रादिनाथश्चिद्रूपो मञ्जुनाथ स्वयं प्रभु । स एव मीननाथाख्यो गोरक्षः स खलु स्मृतः ॥" ऐजन ।
- २३) "आदिनाथ नमम्यादौ योगचन्द्रोदयाचलम् । मीननाथं ततो नौमि श्रुतिमुद्धर्तुमुद्यतम् ॥ योगी नरहरिनाथ- "श्री सिद्ध धीरजनाथ चरितम्" (काठमाडौं: चमेलीनाथ योगी, २०११), पृष्ठ १ ।

२४) हजारीप्रसाद द्विवेदी- पूर्ववत्, टिप्पणी, ३, पृष्ठ १३-१४।

२५) ऐजन, पृष्ठ ४६, ५०।

२६) ऐजन, पृष्ठ ४६-४७।

२७) ऐजन, पृष्ठ ५०।

२८) भैरवनाथलाई मदिरा अर्पण गर्नुपर्ने हुँदा केही कनफट्टा योगीहरूले भैरवको प्रसाद भनी मदिरा लिने गरेका छन्।

२९) भगवतीप्रसाद सिंह- 'चौरासी सिद्ध तथा नाथ

सम्प्रदाय', 'कल्याण' (योगाङ्क: गीता प्रेस, गोरखपुर प्रकाशन, मिति थाहा नभएको) पृष्ठ ४६८-७२।

सिद्ध गोरखनाथ मत्स्येन्द्रनाथका चेला थिए। मत्स्येन्द्रनाथलाई मीनपाको छोरा भनिएको छ। मीनपा र मीननाथ एउटै व्यक्ति हुन् भने त त्यो कुरा मिल्न आएन। त्यसो हुनाले मीनपा, मीनराम, मीन र मीननाथ छुट्टाछुट्टै सिद्ध भएको बुझिन्छ भने मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथ एउटै व्यक्ति भएको कुरा स्पष्ट हुनआएको छ।

लिच्छविकालीन श्रीराजविहारको स्थापना काल

-शङ्करमान राजवंशी

श्रीराजविहारको चर्चा

लिच्छविकालीन श्रीराजविहारको उल्लेख सर्व-प्रथम हाडिगाउँको संवत् ३२ को महासामन्त अंशुवर्माको अभिलेखमा भएको छ । त्यसमा भनेको छ—
“प्रजाहितार्थोद्यतशुद्ध चेतसां (शुवर्मणा) श्री कलहा भिमानीना कथम्पुजामे सुखिता भवेदिति प्रिय व्यवस्थेयम-कारि”

[प्रजाको हितमा लागेका शुद्ध मनसाय भएका श्री कलहाभिमानी अंशुवर्माले मेरा प्रजा कसरी सुखी होऊन् भनी यो प्रिय व्यवस्था गरियो ।]

प्रजा सुखी होऊन् भनी व्यवस्था गरिएको उक्त व्यवस्थामा विभिन्न मन्दिर, देवदेवी एवं विहारहरूको व्यवस्थाका लागि रकम छुट्याएको कुरा दिइएको छ । त्यसमा श्रीराजविहारका लागि भनी छुट्याइएको रकम ३ पुराण २ पण दिइएको छ । यस्तै ललितपुर यङ्गुवहाल टोल ताहागल्लीमा रहेको संवत् १०३ को नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा पनि श्रीराजविहारको उल्लेख आएको छ । त्यसमा भनेको छ—

“प्रणालीप्रमद्व्येतत्सोमपरि क्षिप्तेरिमन्नग्रहारे यदि कदाचिदार्यं संघस्थाशक्यं कार्यमुत्पद्येत तदा परमासनं विचारणीयम्”

[कुलो ल्याइएको यस सीमा छुट्याइएको जग्गाको अग्रहारमा यदि केही गरी आर्यसंघले गर्न नसकिने काम परिआएमा त्यस बेला परमासनले विचार गर्नु ।]

यसरी कुलो धाराको लागि कुलो निर्माण गर्दा श्री राजविहारको सीमा क्षेत्रमा पर्ने अग्रहारको वर्णन दिइएको छ । त्यस वर्णनमा गोमिभूधन्वो प्रदेशमा वाग्मती नदीलाई लिएर सीमा क्षेत्रहरू बताउँदै गएको छ । सो यस्तो छ—

“चतुर्दिशार्यभिक्षुसङ्घायास्माभिरतिसृष्ट सीमाचास्य पूर्वोत्तरेण विहाराप्रणालीप्रमस्ततोदक्षिणमनुसृत्य गोमिभूधन्वोप्रदेशेवाग्मती नदी-नुसृत्य .. श्रीराज-विहारे इन्द्रमूलपेय पानीय मार्ग संघात (खातकस्तस्योत्तरपूर्वेण) (वृ) हन्मार्गस्य दक्षिण वाटिकाया दक्षिणात्पानु सारेण पूर्व दक्षिण-ञ्चानुसृत्य पथ स्ततो यावत्स्वल्प प्रणाली परिगे स्तुलनीपार्श्वोमार्गस्ततस्तमेव मार्गन्दक्षिणे-नानुसृत्य स एव विहार”

[चारै दिशाबाट आएर बसेका आर्य भिक्षु संघका लागि हामीले छोडिदिएको सीमा क्षेत्रको पूर्वोत्तरमा पर्ने विहारका कुलोको क्रम यस्तो छ । दक्षिणदेखि लिएर गोमि भूधन्वो प्रदेशमा वाग्मती नदीलाई लिएर बनाइएको श्रीराजविहार र इन्द्रमूलको पानीपोखरी, त्यसको

उत्तरपूर्व ठूलो बाटोको दक्षिण बगैँचा, त्यसै दक्षिणतिर-बाट ल्याइएको साना साना कुलाको पार्श्व (बगल) को बाटो, त्यही बाटोको दक्षिणतिरबाट लिएर आउँदा सोही विहार आइपुग्छ ।]

यसरी चारै दिशाबाट आएर बसेका आर्य भिक्षु-संघका लागि श्रीराजविहारको कुनोको व्यवस्था गरी छोडिदिएको सीमा क्षेत्रमा पर्ने बाटा बगैँचा साना कुलोको वर्णन यहाँ बताइएको छ । आर्य भिक्षु संघ बस्ने विहार भएको श्रीराजविहार ठूलो तथा प्रसिद्ध बौद्ध विहार रहेछ भन्ने स्पष्ट थाहा हुन्छ । यो बौद्ध विहार कहाँ थियो भन्ने कुरा यस अभिलेखबाट चाहिँ यकिन हुँदैन । यसको यकिन अर्को अभिलेखबाट भएको छ ।

श्रीराजविहार रहेको ठाउँ

हाल प्राप्त गोकर्ण बालुवा गाउँ वडा नं. ७ महाकालस्थानमा रहेको अंशुवर्माको सवत् ५३६ को अभिलेखले श्रीराजविहार रहेको ठाउँ यकिन हुनआएको छ । यो अभिलेख रोलम्बा भाग १० को नं. १ मा यथामसुन्दर राजवशीद्वारा प्रकाशित भएको छ । त्यस अभिलेखमा भनेको छ—

“स्वस्ति कैलासकूट भवनाच्छ्री महासामन्ताङ्गुवर्मा कुशली अहि दु कोट्टग्राम निवासिनः कुटुम्बिनो यथा प्रधानङ्कुशल माभास्यसमाज्ञापयति विदितमस्तु वोस्माभिरमङ्गामङ्ग कृत सीम निर्णयः स्वकारितक श्रीराजविहारिचतुर्दिशान्य भिक्षु सङ्घाये प्रतिपाद्य तदाज्ञा सम्पादेन परितुष्टयैत्र मल्लकर प्रतिबद्ध कुटुम्बिनो निव-सन्ति तेषाम्मल्ल करापह्लासेन वः प्रसादः कृतः”

[स्वस्ति कैलासकूट भवनबाट श्रीमहासामन्ताङ्गुवर्माले अहिदु कोट्टग्राम निवासी परिवारहरूलाई प्रधानदेखि लिएर कुशल सोधेर आज्ञा हुन्छ । तपाईंहरूलाई थाहा होस् भनेर हामीहरूले यस गाउँलाई सीमानिर्धारण गरी आफूले बनाउन लगाएको श्रीराजविहारका चारै दिशा-बाट आएर बसेका भिक्षु संघलाई प्रतिपादन गरी आज्ञा जाहेर गर्नले सन्तोष भएका जुन यहाँ मल्लकर लागेका परिवारहरू बस्छन् तिनीहरूको मल्लकर घटाएर तपाईंहरूलाई निगाह गरियो ।]

यस कथन अनुसार उक्त श्रीराजविहार अहिदु कोट्ट गाउँमा सीमा निर्धारण गरी अंशुवर्माले आफूले बनाउन लगाएको हुन ले उक्त श्रीराजविहार अहिदु कोट्ट नामक गाउँ हाल गोकर्ण बालुवा गाउँ महाकालस्थानमा प्राप्त अभिलेखले यकिन हुन आउँछ । किनभने सो अभिलेख रहेको ठाउँमा चैत्यका अवशेष समेत पाइएका छन् । यसबाट पनि उक्त श्रीराजविहार रहेको ठाउँको अनुमान हुन्छ ।

मल्लकरको चर्चा

उक्त श्रीराजविहारमा बस्ने भिक्षु संघका लागि प्रतिपादन गरी आज्ञा जाहेर गर्नले सन्तोष भएका त्यस गाउँका परिवारलाई जुन मल्लकर लागेको छ त्यो मल्लकर घटाइदिएको छ भनी आदेश जाहेर गरेको उक्त अभिलेख हो । यो मल्लकरसम्बन्धी कुरा बृहानीलकण्ठ विष्णुपादुका फेदीको अभिलेख तथा धर्मस्थलीको अभिलेखमा एवं थानकोटको अभिलेखमा पनि परेको छ । त्यो कर कुनै प्राणी विशेषमा लाउने कर भन्ने इतिहासकारहरूको भनाइ छ । तर यस अभिलेखमा भिक्षु संघले लगाउने कर रहेछ भन्ने स्पष्ट छ । त्यो कर भिक्षु संघले अनियमित तरीकाले उठाउँथ्यो होला त्यसलाई नियमित तरीकाले कर लाग्ने आदेश जाहेर गरेको हुनाले नै त्यहाँका जनता सन्तुष्ट भएका छन् भनी उल्लेख भएको हो ।

बौद्धमङ्गलाचरणको कुरा

उक्त श्रीराजविहार बौद्ध भिक्षु बस्ने विहार भन्ने कुरा यस अभिलेखमा उल्लिखित मङ्गलाचरणले पनि स्पष्ट गर्छ । सो मङ्गलाचरण यस प्रकारको छ—

तैधातुकक्लेश तरुं स्परन्त-

चतुर्विधानासृतधीमुजेन ।

समूलमुन्मूल्यादिदेश मार्ग-

म्मोक्षस्य यस्तन्नमनादरेण ॥

[तैधातुकक्लेशसङ्घी ठूलो रूखलाई चतुर्विधानासृत बुद्धि-रूपी भुजाले जर्जरसहित उखेलेर जसले आदेश गरे त्यो मोक्षमार्गलाई आदर पूर्वक नमस्कार छ ।]

यस अभिलेखमा उल्लिखित तैधातुको अर्थ बौद्ध-सूत्रानुसार कामधातु रूपधातु आरोग्यधातुलाई बुझाउँछ ।

त्यस त्रैधातु रूपी वृक्षलाई चतुर्विधानासृत बुद्धि भन्नाले सौत्रान्तिक वैभाषिक योगाचार माध्यमिक गरी यी चार विधानमा आसृत बुद्धिरूपी भुजाले जरैदेखि उखेलेर जसले देशना गरे त्यस मोक्ष मार्गलाई नमस्कार गरिएको छ ।

बौद्धचतुर्विधानको कुरा

उक्त चतुर्विधान स्थवीरवाद र महासांघिकवादका मार्ग हुन् । त्यसमा सौत्रान्तिक र वैभाषिक स्थवीरवादका मार्ग हुन् भने योगाचार र माध्यमिक महासांघिकवादका मार्ग हुन् । बौद्ध नियमलाई शतप्रतिशत पालना गर्नुपर्छ भन्ने पक्ष स्थवीरवाद हुन् । स्थवीरवाद पनि दुई मतका छन् । एक थरीले संसार छैन निर्वाण छ भन्छन् भने अर्को थरीले संसार छ निर्वाण छैन भन्छन् ।

यस्तै महासांघिकवादमा पनि दुई मत छन् । एक थरीले संसार पनि छ निर्वाण पनि छ भन्छन् भने अर्को थरीले संसार पनि छैन निर्वाण पनि छैन भन्छन् । यो उनीहरूको आफना आफना सिद्धान्त हुन् ।

बोधिसत्त्वको देशना

उपर्युक्त चतुर्विधानासृतधी रूपी भुजाले त्रैधातु-कक्लेश रूपी वृक्षलाई समूत्र उन्मूलन गरेर बोधिसत्त्वले जुन देशना गरे त्यो देशना ४ थरी छन् । गृहस्थ उपासक उपासिकाको लागि गरेको देशनालाई देवतात्मक देशना भन्छन् । श्रावकयानीका लागि गरेको देशनालाई पञ्चस्कन्धात्मक देशना भन्दछन् । प्रत्येक यानीका लागि गरेको देशनालाई योगात्मक देशना भन्दछन् । महायानीका लागि गरेको देशनालाई शून्यात्मक देशना भन्दछन् । यो कुरा संवरोदयतन्त्रमा यसरी बताएको छ—

विनयसूत्रसर्वं च श्रावकश्चात्मदेशना

शून्यसूत्रं महाभाषं बोधिसत्त्वस्य देशना ।

योगिनी योगतन्त्रस्य रहस्यं बुद्धगोचरं

मन्दपुण्यानि सत्त्वानां देवतात्मक देशना ॥

(सम्बरोदयतन्त्र)

अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्

अंशुवर्माले व्यवहार गरेको प्रथम अभिलेखमा

उल्लिखित संवत् वृंगमतीको हो । त्यसमा संवत् २९ अंकित छ । यसलाई उत्तर लिच्छविकालको संवत् भन्दछन् । गोकर्ण वालुवा गाउँको अभिलेखमा संवत् ५३६ उल्लेख छ । यो संवत् पूर्व लिच्छविहरूले व्यवहार गरेको संवत्कै परम्पराको हो । काठमाडौं जयवहालको अभिलेखमा उल्लिखित संवत् ५३५ पनि पूर्व लिच्छविहरूले व्यवहार गरेको संवत् हुनाले यो ज्यावहालको अभिलेखलाई इतिहासकारहरूले शिवदेवको भनी अनुमान गरेका थिए । तर यो संवत् पछि ५३६ को अंशुवर्माले अभिलेख पाइएको हुनाले उक्त ज्यावहालको अभिलेख पनि अंशुवर्माले हो भन्ने देखियो । यसरी अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्मा पूर्व लिच्छविकाल र उत्तर लिच्छविकालका दुवै थरी व्यवहार गरेको स्पष्ट छ ।

लिच्छविकालीन संवत्बारे पूर्व विचार

पूर्वलिच्छविकालको संवत्लाई शक संवत् र उत्तरलिच्छविकालको संवत्लाई शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् भनी इतिहासकारहरूले मानिआइरहेका थिए । त्यसको आधार सुमतितन्त्र भन्ने पुस्तक थियो ।

त्यसमा ग्रन्थकारले मानदेव संवत्को उल्लेख गरेका छन् । केवल पृष्ठिका टिप्पणीकारले कल्पना गरी थपेको कल्पित थियो । यस अनुसार अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्को कालनिर्धारण निम्न प्रकारले हुन्छ । जस्तै,

वृंगमतीको अभिलेखको संवत्को समय

$$१ + ४९८ + २६ = ५२८ \text{ शक}$$

गोकर्णको अभिलेखको संवत्को समय

$$\text{शक संवत् अनुसार} = ५३६ \text{ शक}$$

हुन आउँछ । तर गोकर्णको अभिलेखको संवत् ५३६ मा मिति द्वितीय पौष शुक्ल पञ्चम्याम् लेखिएको हुनाले संवत् ५३६ मा अधिमास रहेछ भन्ने स्पष्ट छ । तर शक ५३६ पौषमा अधिमास पर्दैन । शक संवत् ५३५ मा भाद्रमा र शक ५३८ मा वैशाखमा मात्र अधिमास पर्छ । यो कुरा मेरो हालै प्रकाशित लिच्छवि संवत्को परिचर्चा भन्ने पुस्तकमा परिशिष्टमा दिइएको केतकरको अधिमास सारणी हेरे थाहा हुन्छ । त्यसकारण पूर्वलिच्छविकालको

संवत् शक संवत् होइन भन्ने सिद्ध हुन्छ । जब पूर्व-
लिच्छविकालको संवत् शक संवत् होइन भन्ने सिद्ध भए-
पछि उत्तरलिच्छविकालको संवत् मानदेव संवत् भन्ने
स्वतः अशुद्ध हुन्छ ।

मेरो लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष अनुसार उक्त
संवत्को काल निर्धारण निम्न प्रकारले हुन्छ । जस्तै,
उत्तर लिच्छविकालको संवत् शक ४७४ कार्तिकमा

उठेको हुनाले वुंगमतीको अभिलेखको संवत् २९ जेष्ठको
 $४७५ + २९ = ५०४$ शक हुन्छ ।

पूर्वलिच्छविकालको संवत् पूर्व २२ मा चलेको हुनाले
गोकर्णको अभिलेखको संवत्

$५३६ - २२ = ५१४$ शक हुन्छ

शक ५१४ मा वैशाखमा अधिमास परेको छ । उक्त अधि-
मास सारणी हेरे थाहा हुन्छ । यसबाट उक्त श्रीराज-
विहारको व्यवस्था गरेको समय शक ५१४ भन्ने निश्चय
हुन्छ ।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

फागुन सुदि १५ रोज ७ मा

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मेजर कपतान सता-
राम षतृले चह्लाई पठायाको फागुन सुदि १४ रोज ६
मा वागलदेवि आधाकोस माथि तोप पुन्याई यस ठाउँमा
२ विकट ठुला डरलाग्दा फलामका किला ठोकि वनाइ
राष्याका रह्याछन् १ विकट ८० हातको पहरा चाहिन्या
तलदेवि पर्षाल चिह्लि पहिरो फोरी वनाउन्या काम गन्या
अर्को पहरा भन्या पर्षाल चिह्ले ठाउँ पनि नभयाको
फोरन पनि नसकिन्या मेनाघोडा लस्कर भुन्या लैजानु
हुन्या तोप भन्या लैजानु नहुन्या छन् माथितिर वाटो
पनि फेरन हुन्या रहेछ र गंडकिका किनारवाट दुंगामुढा
बलियो गरि पनि ठेली फडक्या हालन लागि रहेछु .
२।३ दिनमा वनाई तयार गरी लैजान्या काम गरुंला
श्रौठा उठाउ यो वाटोमा तोप लायाको तजवीजको वित्ति
उकालो बह्यालो तेछो वाटोमा वोकि हिडी आउनु हुन्या
रहेछ . सिडि भयाको उकालो भंज्याड पन्याको ढाडमा
तोप ठोकिदो रहेछ र ठुला ठुला षरका मुठा वाधि सब
सिडिसिडिमा बह्य्याई थोरै मानिसले कांघ हलाई अगाडि
पछाडि विचमा ३ ठाउँमा डोरि वाधि उचालदै सार्दै
गरि विकट कटाईसम्म मलिनु वाटोमा वोकाइ लैजान्या
काम गर्दछु . यस्तोपलाई राम्रो सह्यारसित लैजानलाई

वोकन्या डोरी ठामन्या गरी १०० जना मानिस भयादेवि
सह्यारीसंग जान्या रहेछ . मले वनाई वन्यासम्म वनाइ
पनि आयाका छु . अरु कुहिकाही भया नभयाको ठाउँमा
फर्कदा षेरि वनाउनलाई फर्कन्या काम गरुंला . ठाउँ-
ठाउँ अरु पुल साधुमा भन्या तोप वोकि ल्याउनु हुन्या
रहेछ . स्याफुको कोठे साधु भन्या सांगुरो पनि रहेछ .
अलिक पुरानु पनि रहेछ . वोकि ल्याउनु भयेन र षरका
मुठा बह्य्याई अगाडि पछाडि डोरीलाई थोरै मानिसले
उचालदै सार्दै गरि तारन्या काम गन्या . अरु तोपलाई
त्यो साधु नया नवन्या तारनलाई दह सत् हुन्या रहेछ .
सानासाना ठाडा षोला साधु हालनु भनि अघि विष्ट
कपतानले अमान षतृलाई अह्यायाको हो २।३ ठाउँमा
साधु नवन्याको रहेछ . जुन जुन गाउँको अम्बल हो .
वहि वहि गाउँत्यालाई वनाउ भनि उर्दी दी वनाउन लाउ
भनि मजि भया वनाउन लाउन्या काम गर्दाहुं शुभम्—

फागुन सुदि १५ रोज ७ मा

तस्तै विचमा श्री ५ महाराजधिराजवाट धर्माका लामा-
लाई लेषि गयाको भोटवाट हाम्रा रंगत महाजनमाथि
विजाई विदत गरी महसुल बढाई लिदा र षाम्बालिका
झगदामा फरेपगरि हाम्रा ह्यासामा वन्या नायेकलाई
वेइजत गरि निकाली हाम्रा ह्यासामा रह्याका महाजन

सबैलाई थोरै रुपिजा दिनु पर्नामा धेरै रुपिजाको अत्तो लगाई ४ दिनसम्म आगो पानि च्याचपा बंद गरि दुःख दियाको सोलुषुवु पट्टि हाम्रा मुलुकका रैयतलाई मिर्जाजुका देवाले मारि अघिदेखि चल्याको थिचिमिचि जवरजस्त गन्याको सबै विस्तार हाम्रा हजुरमा जाहेर हुंदा भोटवाट जाहासम्म विजाई विद्वत गन्यापछि हामी भोटमा चढाई गरि छोददैनौं मनि इ सबै कुराको विस्तार ह्यासाका बडा अम्बलाई लेषि पठाउदा भोटवाट विजाइ विद्वत गन्याको सबै जरादेषि धोई रौ प्रमाण तफावत नपर्ना गरि ताहा अफुवाडको चित्त बुझाउनु गरि लेषि पठाउला भन्या जवाफ लेषि आउदा अम्बलाई यस्तो वेहोरा लेषि आयापछि हामीले अल्ले चढाई गर्नु हुन्दैन भनि वाटो हेरिरह्याको थोड्युं तेस्तै विचमा हाम्रा अठासं षोलाका रैतिहरूले अघिदेषि भोटको अम्बल षासा देवाको जगामा षर्चरी तिरि चौरी गोठ राषि आयाको जगामा येस पालि पुस मँह्यामा झुगातरफवाट ११ जना घोडा चढन्या १४ जना पैदल आई गोठका मालिक अरू र अरू तिनजना मानिसलाई काटी न जनालाई घाइत्या तुल्याई ६ सै चौरी अरू माल असवाफ गँह धेरै लुटी चारजना मानिसलाई पक्री दिनभरी भारी वोकाई रातभर पाता फर्काई बांधि ४ दिनका वाटासम्म लागि छोडी दिया भन्या षवर आउंदा येस्ता विजाई विद्वत गन्याको सहन नसकी भोटसंग लडाई गर्न मनि पैह्ला लस्कर फागुनका २३ दिन जांदा रवाना हुन्छ . वाहापछि पनि फौज चरावर रवाना हुन्याछ यस कुराको सबै विस्तार ताहा-वाट आई सिवुमा रह्याका लामासंग गन्याको छ . उनले सबै विस्तार ताहा जाहेर गन्याको होला अघिदेषि ताहाको जाहा गोर्षा दवारिको केही कुरा तफावत नभै दोस्ती भै आयाको हुनाले जो भयाको विस्तार सछेप लेषि पठायाको छ . भोट्याले नचाहिन्या कुरो गरि ताहाको र जाहाको बीचमा फाटो पर्ना कुरो गरी विगानं षोजला यस्कुरामा अघिदेषिको दोस्त जानि कदाचित् कुरा सुनु हुन्या छैन भन्या हामीलाई निश्चय छ . ह्यासा तरफवाट कौनै कुराको मद्दत नपाउनु शुभम्—

फागुन शुदि १५ रोज ७ मा

ताहापछि श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री जनरल बट्टी तर—

सिंह कुवर राणाजीलाई लेषि गन्याको वपान अम्बरसि कुंवर राणाजीलाई जाहावाट लेषिगया वमोजिम ज्मादार हुदास्मेत १ पट्टी सिपाहि र जो चाहिन्या षर षजानादि अह्लाउनुया कुरा अह्लाई जनावर ज्मा र रसद परीद गर्ना गोदाम षर वनाउनुया मोस्ताड थाकठेनी पांच गाउ झारकोट छार्काका थरी अमालि छायातुपुन गँहका नाउमा दस्षन २ लेषी इ झार स्मेत दि फागुन वदी ११ रोज २ का दिन मोस्ताड तरफ पठाउनुया काम वढीया गन्याछौं इजहारको नकल पठायाछौं आइपुग्यो वेस भयाको रहेछ मजकुर लेफटेनका रोलमा कपतानी दर्जा भयाको छ . अब उपरान्त कपतान मनि लेषन्या काम गर्नु वुटौल मेरा तालुकमा छैन . वाहाको हाल म केहि जान्दीन अल्ले पनि काठ षरीद गर्न अंग्रेज आयो भन्या गलवा सुनिन्छ . भनि लेष्याका कुराल ई वढीया लेष्याछौं अंग्रेज संगको चिठीपत्र तिमीले गर्नु भन्या लेषि गयापछि अंग्रेज सन्बंधको षैषवर लेफटेन कर्णन जङ्गध्वज कुवर राणाजिले तिमीलाई लेषि सोधी काम गर्नुपर्छ . अंग्रेज सन्बंधको जो आयाको षवर जाहा म छेउ तुरन्त लेषि पठाउ पठायेनौं र गाफिल गन्यो भन्या . तिमीले बुझाउन पर्ला भन्या वेहोराको तिम्रा चिठी लेषि षवर मगाई कामगर्नु . पल्टनहरू सापट माग्दछन् वरा वेहोरा गन्या हो भनि लेष्याका कुरानाई जाहा जगेरा रह्याका तेही ३ हजारमा सापट दिनुना काम गर्नु नत्रा पल्टन जमाउनुया कुरालाई सबै रसद पुन्याउनुया काममा गयाका हुनाले मानिस पाइदैनन् भन्या विस्तार लेष्याका कुरालाइ छ सये जवान अही भर्ना हुन लागि रहेछ जाही मर्या हुन्छ ६ सये जवान ताहा भर्ना गर्न सकिछ भन्या भर्ना गरि अघि लेषि गया वमोजिम प्युठानवाट वंदुक लिन लगाई चांडो गरि पठाई दिन्या काम गर . ६ सये जवान भर्ना गर्न सकिदैन मानिस पाइदैन भन्या आजसम्म ताहा भर्ना भयाका जवानको येति भर्ना भयो भन्या कागज जाहा पठाई देउ जाहा ढाक्या प्रशस्त छ जाहा भर्ना गरूला पिपाका कुरालाई वरफका साविरु र श्री सम्तेर जङ्गका पिपा षलासि गरी जति ठहर्छ उनिलाई पठाउनु वढता हालनु पर्दैन भन्या अघि लेषि गयाको हो पुगी बुझ्याहौ शुभम्—

४६) चैत्र वदि २ रोज २ मा फागुनका २३ दिन जांदा केरू कुति झुगा षासाका देवा झुपन मिझार रयेत गैहका नाउं थिति वंदेजको लालमोहर दस्वत भै गयाको— स्वस्ति श्री गिरीराज चक्र चुडामणि नरनारायणत्यादि त्रिविध विरूदावलि विराजमान मानोनत श्री सम्महाराजा-धिराज श्रीश्रीश्री महाराज सुरेन्द्र विक्रम साह बहादुर सम्सेरजङ्ग देवाना सदा समर विजयीनाम्—

आगे केरू अम्बलका देवा झुपन रयेत प्रजा गैहके तिमोहरूलाई भोटवाट आजसम्म तिरो भरोमा र झारा वैठ वेगार गैहको साहू टंटा लायाका रह्या छन् . वमोजिम तपसिलको थिति वंदेज गरि वकस्या सुभिस्तासंग थितिमा रहन पाउनन् भन्दा विस्तार श्री मद्राज कुमार कुमारा-त्मज श्री प्राइम मिनिष्टर यान् कम्पाण्डर इनचिफ जनरल जङ्गबहादुर जनरल जङ्गबहादुर कुवर राणाजीले हात्रा हजुरमा जाहेर गर्दा सो वमोजिम थिति वंदेज वांधि वकस्यौ . यो थिति वंदेजमा जो रहैवैन तेस्लाई जात अनुसारको भारी सजाये होला—

तपसिल

भोटलाई आजसम्म दियाका सिर्तोमा आधि माफ गरि वकस्यौ आधि देवा माफत हात्रा दर्वारमा दाषिल गर्नु— १

मेजमानी दिनु पन्थो भनि चिया चपा पैसामाना उठाउन्दा र स्वास्तीको मेजमानी दिन्दा कलम माफि गरि वकस्यौ तेस्ता कलम दिनु पर्दैन— २

झारा वेठ वेगार माफगरी वकस्यौ . श्री ५ चिन वादशाह-लाई षलिता जांदा आउंदा जो अघिदेषि दि आयाकोमा भरीया दस्तुर अत्र उप्रान्त पनि दिनु— ३

तिमोहरूको विहावरि गर्दा र स्वास्ती राख्दा षान्या झुन्दा लाउन्दा कुरामा भोटका पालामा तिमोहरूका पितापुर्खादेखि चलि आया वमोजिमको थिति थामि वकस्यौ— ४

हात्रा तरफवाट लडात्रीको जंगी कामकाज चलज्याल मानिस घोडा चौरी गडाहा गैह भारी वोकन्या भरिया दि वर्षको २ षेप ज्याला मजुरी नलि मद्दत दिनु . वाहापछि वाहिर चाहियो भन्दा महाजनहरूसग लियाका दर्ब दि

वमोजिम मजुरी लि भारी चलाई दिनु लडात्री सकिया पछि तिमोहरूलाई कोनै कुराको टंटा लाग्नु छैन— ५ हात्रा मुलुकमा मुसाफेर महाजन भोट तरफ जांदा आउंदा जादा अघिदेषि महाजनसंग जो ज्याला मजुरीलि घोडा चौरी भरिया दि आयाको छ अत्र उप्रान्त पनि सो वमो-जिम मजुरी लि भरिया दि भारी चलाईदिनु— ६

परदेशि मुसाफेर महाजन षेपुवा भरिया कोहि राति वास वस्यामा ३।४ जना मिलि धनमाल लुटगन्दा भन्दा जन्म भर नेलमा पर्लाज्यु स्मेत मान्दा भन्दा जति जना मिलि ज्यु मान्दाको छ उतिजनाको ज्यु ज्याला— ७

कोहि मानिसले गालागाल गरि वेहकमा गालिगन्दा भन्दा फिन्दाद गर्न आयो भन्दा आमा चाकारी गालि गर्नुलाई पांच मोहर अरू थोक गालि गर्नुलाई ई दुई मोहर डंड होला— ८

लाठाढुगा लठिले हानी रगतपछे भयो अंगको भंग भयेन थलिने गरि कुट्याको पनि रहेन छ . १।२ चोट हान्या रगत आयो भन्दा विस मोहर डंड होला अंग भग नगरी २।४ दिन थलिन्या गरि कुट्यालाई चालिस मोहर डंड होला . जितन्यालाई जिताउरि पर्दैन दुवैले हानाहान गन्थो भन्दा पैले हान्यालाई विस मोहर पछि हान्यालाई दश मोहर डंड होला— ९

झगदा गर्दा अंगुला भांचिन्यालाई पचास मोहर हातखुट्टा भाचन्यालाई दुई सय मोहर यौटा आंखा फोर्नुलाई पांच सय मोहर डंड होला— १०

कसैले कसैको ज्यु मान्दा ज्यानको वदला ज्यान जाला— ११

कसैले कसैका धनमाल चोरि गन्थो भन्दा विगो भरा विगा वरोवर डंड होला— १२

अरू षतवात लाग्दा भोटका पाला जो डंड लियाको छ अत्र उप्रान्त षतवात परि आयो भन्दा भोटका पालामा लियाका डंडको तिन षंडको एक षंड डंड होला— १३

भोटको पालामाको देवाले रयेतसंग दैदस्तुर जो षायाको छ . तेस्मा माफ गरि वकस्याको कलम वाहेक आधि दस्तुर पानु आधि भन्दा वढता तहसिल षायाको ठहन्दा भन्दा विगो फिर्ता गराई विगो वमोजिम देवालाई डंड होला— १४

कसैको स्वास्नी जवरजस्तीसंग करनि गन्या र स्वास्नीको मेजवानि ल्याउ भनि हाकिमले टंटा लगाई लिया भन्या सये मोहर डड होला—	१५
आगे षासामर अम्बरका मिझार रैयत प्रजा गँहके प्रशस्ति वेहोरा तपसिल सदर, आगे कुतिभर अम्बलका देवा झुपन रैयत प्रजा गँहके प्रशस्ति वेहोरा तपसिल तपसिल सदर आगे झुगाभर अम्बलका देवा झुपन रैयत प्रजा गँहके प्रशस्ति वेहोरा तपसिल सदर .	
स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री प्राइम मिनिष्टर यान कम्याण्डर इन चिफ जनरल जङ्गवहादुर कुवर राणाजि श्री मिनिष्टर जनरल बम्बहादुर कुवर राणाजि-को प्रशस्ति केरु कुति जुगा षासा ताकला षार छेवर गुम्वा येति ६ जगामा लालमोहर बमोजिम वेहोरा तपसिल सदर भै दस्पत लेषिगयो—	
४७) दिनसेष घटि २ पला ७ बाकिछंदा श्री ५ सर्कारमा विदा भैयाका श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री मिनिष्टर जनरल बम्बहादुर कुवर राणाजी—	१
श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर कर्णेल पृथ्वीध्वज कुवर राणाजि—	१
पल्टन—	५
श्री भैरवनाथ-१ श्री जंगनाथ-१ श्री गोरखनाथ-१	
श्री कालिवक्स-१ श्री वर्दवानी-१ X X X	
रात्रीगत घटी २३ पला ५७ जांदा रमाना भयाका—	
केरु तरफ रवाना भयाका—	
श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज . श्री मिनिष्टर जनरल बम्बहादुर कुवर राणाजि—	१
तोप वम्—	८
तोप—	६
१२ पंनि झौला . हौजार. तषतावाल—	२
५ लम्बरको— १ ६ लम्बरको—	१
पाहाडीया हैजर १२ पंनि तषता वाल—	२
११ लम्बरको— १ १२ लम्बरको—	१
६ पंनि तषता वाल—	२
७ लम्बरको— १ ८ लम्बरको—	१
भै तषता वाल जंगिवम्—	२
६ लम्बरको— १ १० लम्बरको	१

श्री महिन्द्र दल पल्टनका—	११०
मेजर जसधीरसिवस्न्यात् १ कपतान् धोकल थापा—	१
सुवेदार— २ जमादार हवल्दार स्मेत जोलंदाज	१०५
१ पट्टी जङ्गजित्— १ पट्टी १ के—	५३
२ पट्टी वाग्सी थापा— १ पट्टी २ के—	५२
विगुल—	१
श्री रामदल पल्टनका—	५७
लेफटेन जङ्गवीर कुवर राणाजी . १ सुवेदारी अग्रहमदषां—	१
६ पट्टीका जमादार स्मेत गोलंदाज. ५४ विगुल—	१
तोप वम् . षरषजाना असवाफ वोक्न्या र चला-उन्ध्या—	१३९६
कोन्या ५ वहिदार	५
षलासि जमादार— २७ षलासि हवल्दार	२६
षलासि—	१३३३
श्री भैरवनाथ पल्टनका—	५२५
मेजर कपतान वलभद्रमाझी- १ कपतान रणसुर षडका- १	
लेफटेन बुद्धिमान थापा— १ राइटर जुजुमान—	१
अजितनसरूप भंडारि— १ लैन सुरविरराई—	१
निसान— २ सुवेदार—	१०
जमादार— १० नाल—	४९१
वानादार—	६
श्री गोरषनाथ पल्टनका—	५३७
मेजर कपतान सुय्यं प्रकाश— १ कपतान विरवहादुर मल्ल—	१
लेफटेन नरध्वज थापा— १ लेफटेन महाविर आले- १	
राइटर तुलसिनारान्- १ अजितन इन्द्रवीर कटवाल- १	
लैन. जस्मानसि वस्न्यान्- १ नौसान—	२
सुवेदार— १० जमादार—	१०
नाल— ५०२ वानादार—	६
श्री जंगनाथ पल्टनका—	५५६
मेजर कपतान श्रीकृष्ण साही- १ कपतान् मलेजडवाडे- १	
लेफटेन भारथ कार्की- १ लेफटेन वीरभद्र राउट- १	
बर्दार लक्ष्मीरमनपाध्या- १ राइटर रणवीर- १	

अजितन पारथ भडारी-	१ लैन रणवम् षत्री-	१
सुवेदार-	१० निसान-	२
ज्मादार-	१० नाल-	५२१
		६

कुति तरफ रवाना भयाका-

श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्रीकम्पाण्डर कर्णेल पृथ्वि- ध्वज कुवर राणाजी-		१
श्री कालिवक्स पल्टनका-		५७०
मेजर कपतान-	१ कपतान् जक्तु गुरू-	१
ऐ. लक्ष्मन गुरू-	१ लेफटेन् देविसि ठाकुर-	१
अजितन् भक्तविर गुरू-	१ राइटर रणविर-	१
कोत्या-	१ लैनरजित गुरू-	१
निसान-	२ सुवेदार-	१०
ज्मादार-	१० नाल-	५११
वानादार-		२९

श्री वर्दवानी पल्टनका-		५४४
कपतान इन्द्रसि अधिकारी-	१ लेफटेन चन्द्रवीर वसन्त्यात्-	१
अजितनरीतु ध्वज महत-	१ राइटर सिंहविर-	१
लैन भैरवसि देउजा-	१ निसान-	२
सुवेदार-	१० ज्मादार-	१०
नाल-	५११ वानादार-	६

धनकुटा बलानु तरफ रवाना भयाका श्री हेमालया ध्वज पल्टनका-		८८३
मेजर कपतान जग्यवहादुर घति -	१ कपतान उधोसि कार्कि-	१
लेफटेन वसन्त गिरि-	१ अजितन नाहारसि भडारी-	१
राइटर इन्द्रनारन्	१ कोत्या सिंहदल वसन्त्यात्-	१
लैन रणकेशर षत्री-	१ वहिदार-	१
निसान-	२ सुवेदार-	१०
ज्मादार-	१० नाल-	५६१
पिपा ज्मादार-	५ पिपा हवल्दार-	५
पिपा-	२५० वानादार विगुल-	२

चैत्र वदि २ रोज २ मा

यति भया पछि श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा मेजर

कपतान सताराम षत्रीले चह्लाई पठायाको चैत्र वदि १ रोज १ का दिन गंडकि किनारका दह पुरि वाटो सिध्याई आज वृम्दि गाउँमा टोप पुन्याया नीज गाउँका परतिर पैराका मुषको दुगो वारुड हालि उडाउण्या काम गन्या जाहादेषि टिमुन्यासम्म ३।४ विकट छन् इ विकट वनाइ जाहावाट तोप उठाई टिमुन्या पुराउण्या काम गरुला शुभम्-

ऐ रोजमा

तेस्तै बखतमा श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा मेजर कपतान दलजित् विष्टले चह्लाई पठायाको हेटीडा भैस्यामा हाति घोडा बयल गाडाले ल्यायाका टार्टसिदिया फलाम र पाथी ५० माना ५० भिफेदीमा झिकाई नौसिन्दा १० स्मेत साथै लगाई सोमवारका दिन भिफेदीवाट कोत्याकर्न्सि थापा जिम्मा चलान गरि पठायाका छौं दाषिल होला अरु जुन घडीमा आइपुगला सो घडीमा रमाना गरि चह्लाई पठाउण्या काम गरुला जाहाका विलकुल जीनसि उठाई ५ हजार चानचुन रसद वांकी राषी मकवान पुन्या रैयतलाई ५।७ सये रोजको चलान गर्न लगाई मंगलवारका दिन गैह्र पिपा षलासी ली कित्यानी अडामा सछौं शुभम्-

चैत्र वदी ३ रोज ४ मा

रातका घडी ३ बांकि छंदा श्री जनरल सम्सेरज कुंवर राणाजी हेर्चार निमित्त केरु तरफ रवाना भया- ताहा पछि श्री मिनिष्टर जनरलवाट श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा चह्लाई पठायाको मेजर कपतान सताराम षत्रीले लैगयाको तोप रसुवासम्म पुन्यायाका रह्याछन् भन्या षजाना पठाई वकस्या जावस् . केरुसम्म त्यो टोप भरीसक्य गरि पुन्याउन जाउला आज भरिया नआई पुगदा जाही वस्तु पन्यो . मोलि पनि आयेन भन्या जाहा कति दिन वस्तु षालि मोहर २ र षालि दसषत २ जाहा दाषिल भयो मुकाम वालाज्य शुभम्-

श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री मिनिष्टर जनरलके लेषि गयाको मेजर कपतान सताराम षत्रीले लैगयाको तोप झुगासम्म लैजानु सकन्याछु भंछौ भन्या तेस्को षर

षजाना र तोप वोक्त्या मानिस पठाइ दिन्छु . ताहाता पुन्याउनु सकिन्या छैन भन्छौ भन्या षजाना पठाउन्या काम गन्याछैन . तेस्कोत जवीज गरि जवाफ चाडो पठाई दिन्या काम गर षालि मोहर २ षर्दार मनो-हर पाध्याले हिजो पठाई दियाको हो . पुग्यो हो . षालि-मा छाप लाग्याका कागज २ पठाई दियाको छ पुगला शुभम्—

ताहापछि श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री जनरल जगत सम्सेर जङ्ग कुवर राणाजिवाट लेषि चह्राई पठायाको चैत्र वदि ३ रोज ४ का दिन २ घडी रात जांदा आरामसित स्याफु आई पुग्या ल्लासावाट आउन्या लामालाई धुंच्यामा भोट्या थोरै दुवलाय छ . तिमी नेपालवाट हिड्याका कति दिन भयो भनि सोध्यार चार दिन भयो भनि भन्यो संचछ कि भनि सोधदा अरु कुरा-लाइ ता संचे छ . हिडी आउंदा खुटा सा-है दुख्यो भनि भन्छ भनि दोभास्याले भन्यो लामाका घोडा छैन कि भनि मैले सोधदा छैन तिन गोटा घोडा ल्याजाथ्या मैले वहि चढाया भनि उस्ले विस्ति गन्यो र मेरा आठ पहरी उमादारका भोट्या घोडा एउटा डकमा आयाको थियो . यो घोडा लामालाई दिजा . लौ चढिजाउ भनि भन्या दोभास्याले बहुत मेहरमानगि भयो भनि भन्छन् भनि दोभास्याले भन्यो . लामाले हजुरका सवारी कैले हुनु भयो भनि सोधदा आज ३ घडि रात वांकी छंदा नेपाल-वाट सवार गन्याथ्या भनि भन्या र जिभ्राका न्ह्यो और सदका अर्थलाई दुनियादार देषदा कतिसम्म हुनन् भनि ज हा रह्याका कारिन्दाहरूसंग सोधदा टिमुन्या स्याफु गरि जमा लस्कर १०।१२ हजार हुनन् भनि भनि भन्छ . मेरा तजवीजमा पनि १०।१२ हजार होला भन्या तजवीज छन् वद्याका होकि घट्या कोहो भनि सोधदा अले ता अ धा पनि छैन भनि भन्छन् कपतान भैरववहादुर पाडे सुवा धनसुंदर टिमुन्यामा वस्याका छन् मुषिया १ नौ सिदा १० फागुण सुदि १२ रोजका दिन स्याफुमा आई रसद भराई वस्याका छन् . चैत्र वदि २ रोजका दिन प्रोहित चतुर्जुजदत्त अर्ज्याल स्याफुमा आई पुग्याको रहेछन् स्याफुवाट टिमुन्या ३ कोस पर्दछ . भोलि टिमुन्या जान्याछु . टिमुन्याका हाल सुरत बुझी भोलि विन्ति

चह्राई पठाउन्या काम गरला शुभं स्याफु—

चैत्र वदि ३ रोज ३ मा

तरतै वीचमा श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री जनरल वद्री नरसिंह कुवर राणाजीलाई लेषि गयाको फागुन लाग्या संक्रान्तिका दिन भोलिपल्ट कप्तान अम्बरसि कुवरजि र श्री वरष पल्टनको १ पट्टी मुस्ताङ पठाउनु मोस्ताङ तरफको चौरी घोडा भेदा सर्वे जना गरि तेस तरफ पाया-सम्मको रसद षरिद गरि वोकाई झुगामा आउनु . श्री वरष पल्टन पनि तेही वाटो पठाइ दिनु अघि लेषि गयाको हो सो वमोजिम कपतान अम्बरसि कुवर राणा-जिलाई अह्लाउन्या कुरो अह्राई मोस्ताङ तरफ पठाउन्या काम वढीया भयेछ . अवर यहा १८ सय षोलाका हाभ्रा रैतिहरूले भोटका जगामा पर्ने तीरि अघिदेषि चौरी गोठ राष्याको रहेछ . ११ माल पौष महिनामा गोठ हेर्न जान्या गोठको मालिक र गोठालाहरूलाई ११ जना घोडा चढन्या १४ जना पैदन भोट तरफका भोट्याहरू आई डांकादि १ जनालाई मारी ४ जनालाई घाइन्या गरि ४ जनालाई पकी दिउमो भारी वोकाई राति पाना फर्काई वांधी राषन्या गरि ३।४ दिनको वाटो लगि फर्काई दियाछन् यस्ता वेहोरासंग गोठका चौरी ५ ६ सये र अरु आलमाल गैह्र सर्वे लुटि लै गयाछन् र १८ षोलाको छान्या अम्बरसि थापाले लेषि पठाउदा र ताहा-वाट गयाका श्री पुराना गोरष पल्टनका सिपाहिले देषि आउंदा भोट्याहरूले येसोराह गन्यापछि . हामीले पनि चुप लागी रहनु मयेन . फौज पठाउनु पन्यो भनि श्री मिनिष्टर जनरल भाई वम्बहादुर कुवर राणाजि र श्री भैरवनाथ १ नजा जम्याका श्री जंगनाथ १ श्री गोरखनाथ १ जमा पल्टन ३ तोप ८ लि फागुणका २३ दिन जांदा येतावाट केरु झुगाका किल्ला हात्र जांछन् . श्री कालिका वक्स १ वदंवानी १ जमा पल्टन २ तोप ८ लि विर्गोडीयर मेजर कपतान रणसि षतृ कुतिको वाटो जांछन् . ताहा-वाट पनि कपतान् अम्बरसि कुवर राणाजी र वरष पल्टनलाई मोस्ताङको वाटो पायासम्मको रसद चौरी घोडा भेदा लुनु गदाहा षचर गैह्र जनावरलाई रसद वोकाई वैशाषका १५ दिन जांदा झुगा पुग्नु भन्या उदि दि सायेतका पुजि वमोजिम चैत्रका दिन ८ जांदाको

सायेत गराई मोस्ताङ पठाई दिनु . बाहावाट जमा भै जान्यालाई पनि सायेतको पूजि वमोजिम वैशाषका ३ दिन जांदाको सायेत गरि जान भन्या उदि दि पठाउन्या काम गर अग्री जंगी अंनका कितावको ढडा १ पठाई दियाको छ . यसवाट सार्न लगाई कपतानलाई सकल लेफटेनहरूलाई नकल दिनु लेषिया वमोजिमको उदि सबै पल्टनलाई वेस गरि बुझाई सुनाउनु भनि उदि दिनु . बाहा पनि पल्टन पिछे राइतर १ वहिदार १ जांछन् . ताहा पनि येसै रितले पठाउनु सिपाहिका फिजवानलाई कम्बरि ३।३ गोलि गठार ३।३ पत्थर दिनु . श्री वरष पल्टनका पिपा पलासि र श्री सम्भेर जङ्ग पल्टनका पिपा पलासि गैह्र स्मेतलाई पिपा १ मा ४० गोलि गठार ४० पत्थर दुई महतापका दर्ले भारी हालि पिपा पलासिले उठायसम्म पल्टनका साथ रवाना गरी दिनु पट्टी १ ले आफैले वोकि लैजानु पर्न्या . फलाम्या भाडा चुच्या ३ को दाला ३ चांड्या ३ घन १ गल ११ वंचरो १ षुर्पा ३ महाताप वालन्या चिमता १ जमा थान १६ का दरले पट्टी पट्टीमा वाडी दिनु . कुम्भी पात ताहा जगेरा छ भन्या ११ हातको पलैता वाढ्याको सिपाहि फिजवानलाई वाडि दिनु . पल्टनका नीसान ताही राषि प्रजा गर्नु नीसानका वदलामा झंडा तयार गरि तिनै नीसानलाई वोकाई पठाई दिनु . अफिसर गैह्र सबैले वंदुक लि जानु . तिनहरूका आपना वंदुक छन् भन्या वढीया भयो रहेन छन् भन्या ताहा जगेरा रह्याका वंदुक मध्ये अफिसर गैह्र लैन हवलदार कप्रेलतकलाई वंदुक दि विदा गरि पठाउन्या काम गर्नु भरि सक्य झुगाको कील्ला बाहावाट गयाका पल्टनले दषल गर्ला बाहाकाले पछि भयो भन्या वरष पल्टनले त्यो झुगा किल्ला दषल गर्नु शुभम्—

सम्बत् १९११ साल सौर मानेन चैत्र मासे दिन ८ गते सोमवार सरे दिन गत घटी १६ पला ३६ मा श्री वरष पल्टनलाई उत्तर दिशाको यात्रा शुभ दायक छ शुभम्—

सम्बत् १९१२ साल सौर मानेन वैशाष मासे दिन ३ गते शनिवारसरे रात्रिगत घटि ८ पलेषु ११ पश्चीमाभिमुखे श्री वरष पल्टनले पर भूमि प्रवेशको सायेत गर्नु—

चैत्र वदि ३ रोज ३ मा

श्री प्राइम मिनिष्टरवाट मेजर कपतान सताराम पत्नीलाई

लेखि गयाको सिढी भयाको उकालो वढालो . अष्टमाङ पन्याको ढाङमा तोप ठोक्रियो रहेछ . ठुलाठुला षरका मुठा राषि सिढिसिढीमा वध्याई थोरै मानिसले काध हालि अगाडि पछाडी विचमा ३ ठाउं बांधी उचाल्दै सारदै विकट कटाईसम्म मसिना वाटामा वोकाई लैजान्या काम गन्याको छु भनि लेष्याका कुरालाई विकट वाटामा वाटो बनाई संभारसंग लैजान्या भनि तिमीलाई पठायको हो वढीया गन्याछौ येस्तोपलाई राम्रो सह्यार संभारसंग लैजान्यालाई वोकन्या डोरी १०० जना मानिस भया देषी सह्यारसंग जान्या रहेछ भनी लेष्याका कुरालाई अत्र उप्रान्त तोपलाई तेही मेजासंग वोकाई पठाउन्या काम होला साघु हालन भनी अघी विष्ट कपतानले अमान षत्रीलाई अह्यायाको हो . २।३ ठाउंमा साघु नपन्याका रहेछ जुनजुनको अम्बल हो उस गाउ झारा गरि बनाउनु लाउनु भनि मजि भया बनाउदा हुं भनि लेष्याका कुर - ल ई जुनजुन गाउको अम्बल वडा पर्छ उसै गाउलाई झारा गरि बनाउनु भन्या दस्षत स्मेत भै १।२ दिनमा आउन्या छ वाटो बनाउन्या काम गर्नु शुभम्—

चैत्र वदी ४ रोज मा

श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री विगंडीयेर जनरल षडग वहादुर कुवर राणाजी के लेषिगयाको अठार सय षोलाका हाभ्रा रैयतहरूले भोटका जगामा षचरो तिरि अघिदेषि चौरी गोठ राष्याको रहेछ पौष महिनामा गोठ हेर्न जान्या गोठको मालिक र गोठालाहरूलाई ११ जना छोडा चढन्या १४ जना पैदल हिडन्या भोट तरफका भोट्याहरू आई डाका दि १ जनालाई मारी ४ जनालाई घाइत्या गराई ४ जनालाई पक्रो दिउसो भारि वोकाई राति पाता फर्काई बांधी राषन्या गरी ३।४ दिनको वाटो लागि फर्काई दियाछन् गोठका चौरी ५।६ सये र अरू अलमाल गैह्र सबै लुटी लै गयाछन् र १८ से षोलाका द्वाभ्या अम्बरसि थापाले लेषि पठाउदा र बाहा वाट गयाका श्री पुराना गोरष पल्टनका सिपाहिले देषि आउंदा भोट्याहरूले यस्तो राह गन्यापछि हामीले पनि चुप लागि रहनु भयेन फौज पठाउनु पन्यो श्री मिनिष्टर जनरल भाइ वम्बहादुर कुवर राणाजी र श्री भैरवनाथ

१ नया जम्याको श्री जंगनाथ १ श्री गोरषनाथ १ उमा पल्टन ३ तोप ८ लि फागुनका २३ दिन जादा सोमवारका दिन येतावाट केरू झुगाको किल्ला हात्तलाई विदा भै हिड्या . श्री कालि वक्स १ वर्दवानि १ उमा पल्टन २ तोप ८ लि श्री विगिडीयेर मेजर कपतान रणसि पत्रि कुतिको वाटो गया श्री वरष पल्टन मोस्ताङको वाटो गरि वैशाषका १५ दिन जादा झुगा पुग्न जान्छन् म यतावाट सिकारजुङ पुग्यापछि त्रिमीले डिगर्चा हात्त जानु पर्न्या छ आफनु सर्वै कुराको तयार गरि राषनु भन्या कुरा अघि लेषि गयाको हो अवर चादै जानु पर्न्या डवल छ आफनु फौज षर्षजाना रसद लाउन्या दोचा वषु गैह्र जान्या बेलालाई हकट नहुन्या गरि तयारी भैरहुनु जाहावाट लेषिगयापछि येकछिन विलम्ब नगरि हुकुमको सायेत गरि सिवाना देषि बढन्या काम गरौला येस तरफ येस्तो भयापछि तेस तरफ पनि डाकादि नआउनन् आपनु हुसियारि गरि रहन्या काम गर्नु जंगी ऐनको पितावको ढडा १ पठाइ दियाको छ . येसवाट सार्न लगाई कपतानलाई सकल लेफटेनलाई नकल दिनु लेषिया वमोजिमको उदि सर्वै पल्टनलाई बेस गरि वुझाई सुनाउनु भनि उदि दिनु सिपाहि काफि जवानलाई कंवरि ३।३ गोलि गठा र ३।३ पत्थर दिनु . ताहाका पल्टनका पिपा षलासि गैह्रलाई पिपा १ मा ४० गोलिगठार ४० पत्थर ४ महतापका दरले भारी हाली पिपा षलासिले उठायाम्म पल्टनका साथ खाना गर्नु पट्टी १ ले आफैले वोकि लैजानु पर्न्या फलान्या भाडा चुच्या ३ को दाला ३ चांमा ३ घन १ गल १ वंचरो १ षुर्पा ३ महताप वालन्या चिता १ उमा थान १६ का दरले पट्टि पट्टिमा वाडीदिनु कुम्भी पाटको १० हात्या पलैता वाप्राको सिपाहि जनलाई वाडी दिनु पल्टनका निसान ताही राषि पुजा गर्नु निसानका बदला झंडा तयार गरि तिनै निसानलाई लैजानु अफिसर गैह्रले वन्दुक लि जानु तिनहरूका आफना वन्दुक छन् भन्या वढीये भयो रहेन छन् भन्या ताहाका जगेराका वन्दुक मध्ये अफिसर गैह्र लैन हवलदारक प्रेलतकलाई वन्दुक दिनु औ तिनीहरूका नाउंमा ह्यासा डिगर्चा भोट तरफवाट चिठीपत्र लिजा जाहा हामीसंग भेट गर्न आउन्या र ताहा तिहरेरूसंग भेट गर्न आउन्या-

हरूले सेतो धोजा घुमाई आउने वकिल हुन् तिनहरूलाई वन्दुकतिर कमान भाला वछ्छा वाहेक आपसाली आहुडन्याहरूमा २५।३० जनासम्म आउन दिनु यस्ता रितसंग आउन्यालाई जसले हतियार चलाई माला दुःख देला तेस्तालाई जंगि ऐन वमोजिम काटियेला भन्या वेहोराको दस्षत १ पठायको छ . सो वमोजिम उदि दिने काम गर्नु औ हिमालयेध्वज पल्टन आउन्या छ . तेस पल्टनलाई चाहिन्या षलंगमा वनाउनु लगाइ राषनु भनि अघि लेषि गयाको हो . सो वमोजिम गन्यार्क होला चैत्र वदि २ रोज २ का दिन हिमालयेध्वज पल्टन विदा भै तेस्तरफ कुच भयो पल्टनकासंगमा मेजर कपतान जय वहादुर घति र कपतान उधौ काकिहरू आयाका छन् लेफटेन नैनसि वस्स्यात लेफटेन वसन्त गिरि असवाव षजानाका साथमा आउन्या छन् शुभम् —

चैत्र वदि ४ रोज मा

श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री मेजर जनरल कृसनध्वज कुवर राणाजिलाई लेषि गयाको १८ सये षोलाका हाभ्रा रैतिहरूले भोटका जगामा षर्चैरि तिरि अघिदेषि चौरी गोठ राष्याको रहेछ षौष मैह्यामा गोठ हेर्न जान्या गोठका मालिक गोठालाहरू ११ जना घोडा चढन्या १४ जना पैदल हिडन्या भोट तरफका भोट्याहरू आई डाका दि १ जनालाई मारी ४ जनालाई घाइत्या गराई ४ जनालाई पक्री दिउसो भारि वोकाई राति पाता फर्काई वांधी राषन्या गरि ३।४ दिनको वाटो लगि फर्काई दिया छन् . गोठका चौरी ५।६ सये र अरू आलमाल गैह्र सर्वै लुटी गयाछन् भनि १८ सये षोलाका दून्या अम्बरसि थापाले लेषि पठाउदा र जाहावाट गयाका श्री पुराना गोरष पल्टनका सिपाहिले देषि आउंदा भोट्याहरूले यस्तो राह गन्यापछि हामीले पनि चुप लागि रहनु भएन फौज पठाउनु पर्नयो श्री भाई मिनिष्टर जनरल वंवाहादुर कुवर राणाजी र भैरवनाथ १ नयां जम्याको श्री जंगनाथ १ श्री गोरषनाथ १ उमा पल्टन ३ तोप ८ लि फागुन मैह्याका २३ दिन जादा येतावाट केरू झुगा किल्ला हात्तलाई गया . श्री कालिवक्स १ श्री वर्दवानि १ उमा पल्टन २ तोप ८ लि विगिडीयेर मेजर कपतान रणसि षतृ

कुतिको बाटो गया . श्री वरष पल्टन मोस्ताडको बाटो गरि वैशाखका १५ दिन जांदा झुगा पुग्ग्या गरि जांछन् . सिवाना देषि वढन्या कुरालाई बाहावाट जवाफ गयापछि वढौला भन्या विस्तार अघि लेषि गयाको हो अवर चाडै जानु पर्ग्या डवल भरहेछ . आफना फौज षजाना रसद लाउन्ग्या दोचा वषु गँह जाग्या वेलालाई हकत नहुग्या गरि तयारि भरहनु बाहावाट लेषि गयापछि एक छिन विलंब नगरि हुकुमको सायेत गरि सिवानादेषि वढन्या काम गरौला तेस्तरफ पनि डाका दिनआउनन् अपनु होसियारी गरी रहन्या काम गर्नु जंगि ऐनको डडा १ पठाई दियाको छ . येसव ट अर्को सार्न लगाई कपतानलाई सकल लेपटेनहरूलाई नकल दिनु यस्मा लेषिया वमोजिमको उर्दि सबै पल्टनलाई वेसगरि वुझाई सुनाइ दिनु भनि उर्दि दिनु . बाहापनि पल्टन पिछे राइटर १ वहिदार १ जांछन् . ताहा पनि पल्टन जांदामा येही रितसंग पठाउनु सिपाहि काफि जवानलाई कम्वरि ३।३ गोलि गठा र ३।३ पत्थर दिनु . ताहाका पल्टनका पिपा षलासि गँहलाई पीपा १ मा ४० गोलि गठा र ४० पत्थर ४ महतापका दरले भारी हालि पिपा षलासिले उठायासम्म पल्टनका साथ रवाना गर्नु पट्टी १ ले आफैले वोकि लैजानु पर्ग्या फलाम्या भाडा चुच्या ३ को दाला ३ चांट्या ३ घन १ गल १ वंचरो १ षुर्पा ३ महताप वालन्या चिमता १ उमा थान १६ का दरले पट्टी पट्टीमा वाडी दिनु कुभी पातका १० हान्या ५ लैता वाप्राको सिपाहि फिजवानलाई वाडी दिनु पल्टनका निसान ताही राषि पूजा गर्नु निसानका वदलामा झंडा तयार गरी यिनै निसानलाई वोकाई लैजानु अफिसर गँह सबै वंदुक लीजानु . तिनीहरूका आपना वन्दुक छुन् भन्या वढीयै भयो रहेन छन भन्या ताहाका जगेरा वन्दुक मध्ये अफिसर गँह लैन हवल्दार कप्रेलतकलाई वंदुक दिनु निमीहरूका नाउमा ह्लासा डिगर्चा भोट तरफवाट चिठीपत्र ली बाहा हामीसंग भेट गर्न आउन्ग्या र ताहा तिमीहरूसंग भेट गर्न आउन्ग्याहरूले सेतो धोजा घुमाई आउन्ग्या वकिल हुन् तिमीहरूलाई वन्दुक तिर कमान भाजा वछाँ वाहेक च्यापसाली आउन्ग्याहरूमा २०।२५ जनासम्म आउन दिनु यस्ता रीतसंग आउन्ग्यालाई जसले

हतियार चलाई माला दुःख देला तस्लाई जंगी ऐन वमोजिम काटीएला भन्या वेहोराको दस्षत १ पठायाको छ . सो वमोजिम उर्दि दिन्ग्या काम गर्नु शुभम—

चैत्र वदी ४ रोज ४ मा

गोर्षा श्री सर्कारवाट ह्लासाका टुटारीन अम्बालाई लेषि गयाको भोटले विजाइ गन्ग्याको कुराको विस्तार अघी कार्तिक महिनामा गयाका चिठीको उत्तरमा आफुवाडको चित्त वुझन्या गरि पठाउला भन्या कुरा आफुहरूवाट लेषि आउदा वाटो हेरी रह्याकै थ्यु तस्ते वीचमा दोसाध देषी उभो भोटको साध्या डेवाका जगामा षर्चरी रूपिजा तिरी अघीदेषि हाम्रा रयतहरूको चौरी गोठ रहन्ग्या येस पटक भोटले गोठका मालिकहरूलाई मारी माल असवाफ लुटीलियाको हाम्रा अठार सय षोलाका दान्या अम्बरसि थापाले हामीसंग चिठी लेषि विन्ति गरि पठाउदा भोटले विजाई गन्ग्याको सहन सकेनौ भोटसंग चढाई गर्ना निमित्त फौज विदा गन्ग्यौ भन्या विस्तार फागुन वदी ३० रोज ६ का दिन लेषि पठायाका पत्रले जाहेर भयो हो फेरी पनि फागुन महिनाका २२ दिन जांदा बाहावाट विदा गरि फौज हिडाच्यु वैशाख मैह्लाका १५ दिन जांदासम्म हाम्रा फौज केरुवाट झुगा नाघन्या छैन कुतिवाट भरव लंगुर नाघन्या छैन पश्चिमको फौज ताकलाषारदेषी वढन्या छैन मोस्ताडको झुगादेषि वढन्या छैन . पूर्वको फौज सिवानादेषि वढन्या छैन . उसै ठाउमा रहन्या छुन् ताहासम्ममा भोटवाट घा गन्ग्या सतुक भयो भन्या हाम्रो फौज फेरी आउन्ग्या छुन् . घाँ सलुक मयेन भन्या लडन्या छ श्री ५ वादशाहलाई अघिदेषि मुष पेटले येकत्व मानि आयाको छ . अत्र उप्रान्त पनि मान्य छौ श्री ५ वादसाहका हकमा आयाले पनि हेर्न सक्तेन हात जोरीनुह्याका छौ तसनिमित्त ग्यामि चिनिजा सिपाहिहरूसंग कदाचित् लडन्याछैन आफुहरूका तरफ ग्यामि सिपाहि टिगरिमा आई २५ जना वसिरह्या छुन् भन्या षवर सुनिछ . अन्त पनि जाहा जाहा रह्याका छुन् ज्यामिहरूलाई गोर्षा र भोटका लडाजीमा फरक भरहन भन्या आफुहरूवाट उर्दि दि फरक राषी दिनु भया वढीया होला हुलमुलमा केहि गरि जषम हुन गया

भन्या किन यसो गन्याछन् भन्या कुरा आफुहरूलाई पनि जाला भन्ना निमित्त चिठी लेखि पठायाको हो येस्पुराको वचाउ आफुहरूबाट गर्ने हुन्याछ. भोटले हाम्रा लडाजीका निमित्त लाग्नाको कर वर रूपमा दिया घां गन्या छौ उसै माफिकको मुलुक दिया पनि घां गन्या छौ. भोटवाट अघि हात छोडी लडाजी गन्या भन्या उनले सक्याको मुलुक उनैले अम्बल गर्नन् हामीले सक्याको मुलुक हामीले अम्बल गरौला. भोटलाई हामीले जितन सक्यौ भन्या श्री ५ वादसाहलाई अघि भोटले मान्या भन्दा पनि ज्यादा गरि मुषपेटले येकत्व भै मान्याछौ शुभम्—

चैत्र वदि ६ रोज ६ मा

ताहापछि श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मेजर जनरल कृष्णध्वज कुवर राणाजीले चह्राई पठायाको कपानी ली आहा आउनु पर्न्या काजी मेजर कपतान हजुरमा अघी आई पुग्याहरूको पौचनामा अघी चह्राई पठायाको हो. पुगी विस्तार जाहेर भयो हो सुवाविर भंजन माझि जंगि रसद षर्ष जानालाई पाल्पामा हुंदि भै आयाको ४०७०० रूपैया मध्ये २८६६२ रूपिया सिका पाल्पावाट हाम्रा मानिसका जिम्मा गरि पठाइदिया छन्. इनि रूपैया जाहा जुमला आई पुग्दा यहा वटही गर्न षोजदा मोहर रूपिया सिका रूपिया जाहा सरोवर यक नाउ रहेछ. यहा आई पुग्याका सिका रूपैया फेरी वटौल पठाई वटही गरी ल्याउन पर्दा यहावाट सिका रूपिया पठायाको छ. तिमीले वटहीको वेहोरा वाधी मोहर रूपिया ली आउन्या काम गर्नु भनि यहावाट लेषिगयाको हुनाले सिका रूपिया वटही गरी मोहर रूपिया ली फागुनका २२ दिन जांदा यहा आई पुग्या. मुकाम जुमला गल्फादरा शुभम्—

४८) चैत्र वदी ७ रोज ७ मा

तसै वषत श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री विर्गेडियेर जनरल षड्ग बहादुर कुंवर राणाजीले चह्राई पठायाको फागुन वदी १४ रोजसम्म जाहा मधेसका रसद भरीयाको र चलान भयाको मेगजीनमा षजाना असवाफ वनाई तयार भयाको वालुचुं पुग्या पछि अंगुर पार जानालाई कुन पाठले चलाई लैजान्या हो भन्या विस्तार अघि लेषि

चह्राई पठायाका पत्रले जाहेर भयो हो अब फेरि चैत्र वदि १ रोज १ सम्म तयार भयाको षजाना असवाफ मधेसको रसद वालुचुं तरफ रवाना भयाको येस्तरफ हाम्रा सिवाना भित्त भयाका चौरी मेडा गदाहा षचर घोडा जाचि तायेदात गरि ल्यायाको मुचुत्काको नवल स्मेत फर्द उतारि चह्राई पठायाको छ. जाहेर होला चौरी मेडाका मजुरीको कुरा गर्दा हामीहरूले मजुरीमा वोकाउन्या काम गन्याको छैन आज श्री ५ सरकारका काजज ई चाहियो भन्या हाम्रो जो भयाका भारि वोकाया जनावर हाजिर गछौं मजुरीको वन्दोवस्त जो गरि वकसनु हुन्छ भनि भोटेहरू मंछन् । मजुरीका कुरालाई तेस्तरफ वन्दोवस्त भया माफिक सिक्षया वकस्या मजुरीको वन्दोवस्त काम गहला मधेसको रसद दुनियालाई वोकाउंदा १२ हजार ८ पाठीका दरले भारी ३० हजार हुंदा घरलाई ४ षेप दरवन्दी लाग्यो. अवर षेतिगतिको याम पनि भयो. आफना घरको दरवन्दी लाग्याको रसद पनि वालुचुं इनैले वोकि पुग्याउनु पर्न्या छ. मधेसको रसद १२ हजार मुरिदेषि वढता वोकाउनलाई पाहाडका दुनीजालाई टंटा गर्न जालाकि भन्या जस्तो लाग्छ. १२ हजार मुरीसम्म वीजैपुरवाट चलान गन्या र ४ हजार मुरी श्री पीडेश्वर महादेवका मठमा जगेरा राषन्या काम गन्या पाहडका रसदलाई र दरवन्दी वमोजिम ताकिन गरि राष्याको छ. म वालुचुं पुग्यापछि जिल्ला जिल्लामा सिपाहि पठाई रसद झिकाई गोदाम घरमा भन्या काम गहला मैह्ला डेढा मैह्लासम्ममा पाहाडको रसद उठी आई सकन्यैछ वालुचुं जानालाई फागुनका १८ दिन जांदा मेरो र १७ दिन जांदा तोपको सायेत ठडुर्दा सायेत गा प्रस्थान सान्या काम गन्या आहा आउन्या श्री हेमालयध्वज पल्टनलाई छाउनि पनि तयार गर्न लाउन्या काम गन्या पिपा षलासि पनि सय छविम मर्ग गन्या अरू पनि जिल्ला जिल्लामा सिपाहि पठाई झिकायाको छ आउदैछन् मजि वमोजिम चाहिन्या भर्ना गरि सति इन्को नाउ नमेसि वतन समेतको हाजिरी फर्द चह्राई पठाउन्या काम गहला वालुचुंमा आई षलंगा वन्याको नक्सा उतारी चह्राई पठायाको छ. जाहेर होला पलंगा आडका जगालाई नक्सा लेषेर देषन्या मानिसहरूले वतायाको वुझदा वैरी हो

गम उस्तो लाग्नुया रहेनछ भन्नुया जस्तो लाग्छ . गोदाम घर मन्नुया अघि चाडो ताकित गरि तयार भयो आइलाई फागुन लाग्नुयादेखि गोलाभा वरोवर हिउं पर्नाले काम गर्न नसकदा आजसम्म ढिल भयाको हो अन्वता हिउं पनि हट्दै जान लाग्यो १२।१५ दिनमा आड पनि तयार होला . श्री हिमालयेध्वज पल्टन फागुनका १०।८ दिन जांदा तेस्तरफ रवाना हुग्याछ भनि अघि लेखि वकस्या को हो त्यो पल्टन पनि आजसम्म आइ पुगेनन् यामले भन्नुया भोट तरफ जानाको पनि वषत भयो रसद षजाना- हुरु पनि चाहिया माफिक तयार भयाको छ . ताहावाट आउनुया श्री हिमालयेध्वज पल्टन आहावाट म पनि पल्टन ली वालुंचुं जान्या काम गरुंला . अब सर्वे चाहीनुया काम कुराको सिक्षया मर्जि भै आया वमोजिम वन्दोवस्त अन्जाम वांधी ताकिति गर्नुया काम गरुंला मुकाम धन- कुटा शुभम्—

षामभिन्न परि आयाको पुर्जी

हृदिया च्यांतां स्मेतका गोवा मझिया भोट्या रैयत गंहुको मुचुल्का वमोजिम जनावरको तपसिल—

असामी-	चौरी झोवा	भेडाच्यांग्रा	घोडा	जमा
हट्टीयाका-	४६	४५२	२९१	× ७९२
हिदानाका-	८	×	×	×
च्यांतांका-	५३	२३७	२४७	२ ५३९
वालुंचुं	२४८	×	५०७	५ ७६०
तोपक्यामोला-	३४	×	१४३	६ १८३
उन्हीकिका-	१	६९	३८	×
	३९३	७५८	१२२६	१३ २३६०

बीजपुरमा भरीयाको चावल जमा मुरि- १६००० ।।
 येस्मध्ये पिडेध्वर मठमा जगेरा रह्याका मुरि- ४००० ।।
 वांकि वालुंचुं चलान गर्नुया मुरि- १२००० ।।
 ताके चैत्र वदी १ रोज १ सम्म चलान भयाको भारी २७००० के दर ।। ले मुरि- १०८०० ।।
 वाकि चलान गर्नु पर्नुया भारी ३००० के दर ।। ले मुरि- १२०० ।।

चैत्र वदी १ रोज १ सम्म षजाना तयार भयाको तेरीज-

तोपको जंगि गोला-	१६००
एका गिराफ-	२००००
एका धातुको फुटनुया गोला-	६०
वन्दुकको गोली स्मेतका कार्तोस पिपा ७००	
के-	२३७५००
पिपा ३५० के दर गठा ३५ ले गठा १२२५०	
के-	१२२५०
पिपा ३५० के दर गठा ३० ले गठा १०५००	
के-	१०५००
तोपको पुटफैर-	२००
ऐ का महतोप-	४००
अरु चाहिनुया असवाफ स्मेत तयार भयाको छ-	

चैत्र वदी ७ रोज ७ मा

तस्त्वीचमा श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मिनिष्टर जनरलवाट चह्लाई पठयाको आजका १२ घडी दिन वाकि छंदा तोप असवाफ स्मेत ली हजुरका मेहन मानगीले साधुसम्म पुग्यौ झुगाको र केरुंको नक्सा लेष्याको कागज जमिन नापनुया जंतर पठाई वकस्या वढीया होला शुभम्—

चैत्र वदी ८ रोज १ मा

ताहापछि श्री मिनिष्टर जनरलका हजुरमा षजांचि सिद्धिमानसि राजभण्डारीले चह्लाई पठयाको ताहावाट मर्जि भया वमोजिम केरुंको नक्सा र झुगा किल्लाको नक्सामा श्री प्राइम मिनिष्टरका वाहुलिका अक्षर भयाको नक्सा स्मेन ३ श्री प्राइम मिनिष्टर साहेववाट पठाइ वक्सनु भयाको छ . नजर भै जाहेर होला औ हांम्रा तरफ मित्याका केरुंका १०।८ भोट्या र पांच सये षोलाका जान्यासुनुया १०।८ भोट्या जमा २०।२५ लाई दर्माहा वक्सी नोकर राषी चेवा चर्चालाई राषोस् भनि मर्जि भयाको छ सो वमोजिम मंहावारी दर्माहा वक्सी २०।२५ जना मानिसलाई आफनासंगमा राषि चेवा चर्चा गर्न लाउनुया काम गरी वक्सन भया वढीया होला घडीवाल- को ठेगाना भयो १०।८ दिनमा ताहा हाजिरी हुनन् शुभम्—

चैत्र वदी १ रोज २

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मिनिष्टर जनरल-वाट चह्लाई पठायाको नक्सका कागज ३ जमिन नापन्या जंत्र ३ पठाई वक्सनु भयाको चैत्र वदी ८ रोज २ मा आई पुग्यो तोप षजाना लस्कर सबै ली म आज ग्रामा वस्यां रसुवा पुग्यापछि सबै कुराको हेर्चाह गरि विन्ति चह्लाई पठाउला केरू झुगा टीगरि तरफ वुझनु भनि पठायाको छ . जो धवर आउला विन्ति चह्लाई पठाउला शुभम्—

चैत्र वदी ९ रोज २ मा

तस्तै वषतमा श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मेजर जनरल कृष्णध्वज कुवर राणाजीले चह्लाई पठायाको ताहा सामेल भयाका परलटन कंपनीको भर्ना जनावर षालि षालसा स्मेत जगाई नाउ नमेसी हाजिरी पठाईदिनु भन्या अति सिक्षयाको पत्र अघी मलाई वक्सी आयाको हो सबै परलटन सामेल मै नसक्याको हुनाले २।४ दिन डील हुन गयाको हो सबै परलटन सामेल भया र हाजिर तयार गरि चह्लाई पठायाको छ श्री लेफटेन जनरल दाज्ये ज्यु वाट हजुरमा दाषिल हीला मुकाम जुमला गल्फा दरा शुभम् -

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा नाइक्या रामसुन्दरले चह्लाई पठायाको स्याठाकाजिले डाकि पठाउंदा चैत्र वदी ९ रोजका दिन टिगरिवाट ह्वाचि जंगला शुभम्—

चैत्र वदि १० रोज ३ मा

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा संभुका लामाले भोट्या अक्षर लेषि चह्लाई पठायाको केरूमा आज आई पुगी हजुरवाट मजि भयाको कुरा सबै आहाका पगरीहरूलाई र नौसय प्रजा सबैलाई वेस गरि सुनाज्युं दकैमारे सबै मानिस भागन्या डवल छ सिवाना नाधि लस्कार आयो भोटको मुलुकमा वाटो बनाउन लागि रहेछ . यसो गरि वस्नु भयो भन्या पछि मैले पनि भोट्याहरू सबैलाई कुरा काहानि गर्न कठिन पछि अलिक दिन थामि वक्सनु होला म पनि भोट तरफ रात दिन गरि जाउला भनि ठान्याको हो त्रयोदशिका दिनदेखि ठूलो हिउ पनि ले वाटो सबै हिउले थुंदा हिउ रह्या विन्तिकै वाटो चलाई भोट

तिर जाउलान् फकिन आउज्याल लस्कर थामि वक्सनु भयन भन्या वन्दोवस्तु.ग्न्या पाठ कठिन पर्नु जाला तस निमित्त थामि मेहरमानगी गरि वक्स्या जाला येति कुरा मेरो कर जोरि विन्ति शुभम्—

चैत्र वदी १० रोज ३

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा केरूका चित्तु ढेवाले भोट्या अक्षरले लेषि चह्लाई पठायाको हुकुम मजिले आयाका चित्तुले विन्ति गन्याको कुरा बमोजिमको वेहोरा ली भोट तरफ जानालाई वाटो टाढा हुनाले आजकाल हिउंठुलो वाटोमा कठिन हुनाले अलिक विस्तार हुन गयो भन्या अफसर माफ भया जाला तेस विचमा कुति केरू तरफ फौज पठाई वक्सन्या काम र झोडमा वुझन्या मानिस पठाई वक्सनु भयो भन्या चिनिजां भोट साहेवान् दुवै-लाई हामिहरूले ढाट्याको जस्तो पर्न जाला हामीहरूको ज्यु जाहानमा पर्न्या छ . ताहासम्मलाई सिमाना ननावी थामि वक्स्या जाला आफु बडा साहेव सर्वज्ञ हुनुहुन्छ . हामी गरिपले विन्ति गर्नु पर्दैन सिवानामा ढुगा गाडी श्री ५ चिन वादसाहवाट चिन्ह राष्याको हो यस्मा फौज पठाई वक्सनु भयो भन्या भोट्याहरू षुसिले केहि गर्न सकन्या छैन हजुरवाट विचार राषि वक्स्या जाला शुभम्—

चैत्र वदि ११ रोज ३ मा

चैत्रका ३ दिन जांदा भोट मुलुक कुति केरू तरफ प्रवेश-को सायेत—

चैत्र वदि १२ रोज ५ मा

तस्तै विचमा श्री प्राइम मिनिष्टरवाट श्री मिनिष्टर जनरललाई लेषि गयाको नक्सका कागज ३ जमिन नापन्या जंत्र ३ पुग्याछन् वढीया भयछ वेत्रावतिका डेरा-को नक्सा पठाई दियाछौ आईपुग्यो केरू झुगा टिगरि तरफ षवर वुझन पठायाका मानिस आई पुग्यापछि लेषन्या काम गर्नु छौ . वांकि ह्लासाका अम्बावाट श्री ५ सर्कारमा आयाको चिठीको उतार १ जवाफ लेषि गयाको मसौदाका नकल १ जंमा कागज फर्द ३ पठाया-का छन् चिठीका उत्तरले र जवाफ लेषि गयाका मसौदा का कागजले सबै विस्तार वुझौना शुभम्—

चैत्र वदि १२ रोज ५ मा

तसै वखत श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री जनरल वद्रीनरसिंह कुवर राणाजीवाट चह्लाई पठायाको रसदका रूपैया भरमगदुर ताकित गरि पठाइदिउंला कदाचित् ढिला भयो भन्या तेम जिल्ला भरका थरि मुखिया भला-दमीहरूलाई दस्वत देखाई रसद धरिद गर्न आयाको हुन रूपिजा पछी आउन्या छ भनि वन्दोवस्त गरि दरघर बाधि गोदाम घरमा रसद भरि राषनु. रूपिजा तिमिसंग दापिल भयापछि भरपाई वमोजिम गनि दिन्ये काम गरुंला भनि अघि कप्तान अम्बरसि कुवर राणाजिलाई लेषि गयाको हो. सो मुताविक तयार गन्याको होला. वगैर १० हजार हकत होला भना निमित्त फेरी जाहाका माहाजनसंग सर सापत गरि जमादार हुदा सिपाहिका जीम्मा लगाई मोहर रू ३ हजार आजमज कुर कपतानसंग मुस्ताङ रवाना गन्या काम गन्या शुभम्—

श्री गोर्षा सरकारलाई ह्लासाका टुंरिन् अम्वाले लेषि पठायाको हाडफोड ५ साल फागुन मैह्लाका ४ दिन जादा आफुवाडवाट हामी ताटीनलाई लेषि पठायाका चिठीको वेहोरा मालुम भयो आफुवाडवाट लेषि पठायाका कुरालाई अघी हामीवाट आफुहरूलाई लेष्याको जवाफ चाडै आउला भनि धेरै दिनसम्म वाटो हेरी पष्याका थिञ्चु ढिल भै जवाफ नआउदा फेरी आफुहरूको नाउको चिठी र चार काजिको नाउको चिठी १ श्री ५ वादशाहका हजुरमा अजि लेखि अघि नाइक्या भयाका रामसुन्दर हस्ते पठायाको छ. सो अजि र आफुहरूलाई लेष्याको चिठीले सर्वे विस्तार वुझनु हुन्यै छ. श्री ५ वादशाहका हजुरमा जौन कुराको अजि हामीले चह्लाई पठायाका छौ उस्तै काम हामीले गर्नु पर्न्या छ. अजिमा विन्ति गर्नु यक थोक काम गर्नु यक थोक हामीवाट हुन्या छैन सो वुझनु होला भन्याको अर्थ हामीले विचार गर्दा पोरका साल १० मैह्लामा आफुवाडवाट लेषि पठायाको चिठी आइ पुग्यो हामी ताटीनलाई लेषि पठायाको वेहोरा धेरै छुन काम धेरै हुनाले यस्ता वेहोरासित काम छिन्थ्यो भनि चिठी लेषि पठाउन पायेन येक पट्टी टक्सार राजा लामाज्यूलाई चिठी लेषि पठाउदा पुरानु रित

नमानि जगात वढता लिन्छन्. ति झुपनहरूलाई अघि झिकाई फेरी थिचमिच लुटपिट गरि मानिस मान्या र आपना राज्यका मानिस इ सर्वे टिगरिमा झिकाई घयेवुं धवज्य ग्यावुर कास्यांवाट षटाई पठायाको फटिकको मजुर भयाको भोट्ये पर्दा र धोज सौदुहरू वसि येक येक गरि जरा-देषि छुट्याई निर्मल गरि काम गर्नु साधि सोधि हामीलाई येतातिर विन्ति गरि पठाउनु र तिमिहरूले जो लेष्याको वेहोरा सर्वे वायुको चाल गरि हामीवाट श्री ५ चिन वादसाहका हजुरमा अजि चह्लाई पठाउला श्री ५ चिन वादशाहवाट हुकुम वक्सनु भया वमोजिम हामीवाट आफुवाडलाई चिठी लेषि पठाउला अजि चह्लाई डण्डवत गरी सक्या पछि श्री ५ वादसाहवाट उत्तरा नआउज्याल आफुवाडले पषनु पछै तसअर्थ टिगरिका धयवुनहरू सर्वे टक्सारको मान भयाको हु तिनिहरूले सर्वे काम छिन्दामा सर्वे पगरि हुं भनि पन्पक्षे गर्नु भना निमित्त मनमा संखा पर्न जान्दा फेरी जाहा ह्लासाका चिनियाको पुन टांझीर भोट्या काजि वाडछोग्यावुहरूसंग टिगरिसम्म गै वेस गरि हेरी षसोषास निसाफ गर्नु भनि रोजि पठा याको छ. तिधयवुनहरूले जो सोध्याको काम निश्चय गरि सोधनन् कि सोधनन् रौ प्रमाण भया पनि गुप्त गर्नु हुन्दैन ति षटाई पठायाका भारदारहरूले अकसि सोध वुझ गरि ताहाको वेहोरा लेषि वायुको चाल गरि यामन्मा पठाउ र सो वेहोरा हेरि साहो निसाफ गरि मान षोसि दिउला भनि हामीले दस्वत पठाउन्या वेलाका फेरी टक्सारमा कामकाज गन्याले फेन आछिहु थुषेथु लामाज्यूलाई कुति केरुं र जगाका झुपनहरूले चह्लाई पठायाका विन्ति पत्रमा लेष्याको आपना राज्यको पुरानु नाइक्या रामसुन्दरले मानिस साथ लि साथमा पुगी रामसुन्दरले भन्याको कुरा श्री गोर्षा महाराजावाट ह्लासासम्म जाउ भनि हुकुम भै आयाको हुं हामी ताटिनलाई चह्लाई पठायाको विन्ति पत्र र भोट्या चार काजिलाई चिठी लेषि पठायाको र श्री ५ वादसाहका हजुरमा चह्लाई पठायाको अजि हामिले छेकन सक्यौन आज पनि टिगरिमा पुग्यो. टिगरिका चिनिजा र भोट्या भारदारले जाहा वस भनि थाम्दा अले हालसाल जाही वस्छु भनि

टीगरिमा वस्यो . तर केरुका झुपनले आफुवाङलाई चिठी लेखि विन्ति गरि पठाउदा आफना राज्यका थ्येवुन् षासु-चाङ त्वेलेयन्यान् तिमि २ जना केरुमा जानु पछ भन्या का अर्थलाई हामि ताठिनले विचार गर्दा आफुवाट अजि चिठी चह्लाउनु पर्न्या भया अघिदेखि कुनिसम्म झुपन हस्ते पुन्याउन पर्न्या हो सोपि भन्याका चिनिजा भारादार मार्फत गरि कुलुप मारि ह्लासा हामि ताठिन् यामनमा दाखिल गर्नु पर्न्या हो आफुवाङ उत्तरा पठाउदा खेर हामि ताथिनवाट तासाङमा हाल टिगरिका भौपि भारादारवाट कुटिका झुपन मार्फत गरि झुपनले मानिस षटाइ नेपालसम्म पुन्याउन पठाउनु पर्न्या हो ताहा पुग्या-पछि आफुवाङले जाचिलिनु पर्न्या पोहोर अघिदेखि आजसम्म मानिस षटाई आहासम्म पुन्याउन पठाउन्या दस्तुर छैन . श्री पांच वर्षको एक फेरा अजि र आफु-वाङवाट षटाई सौगान चह्लाई फकिने नेपाल आई पुग्या पछि मेहर मानगि भयो भनि चह्लाई पठायाको अजि मात हुन्छ . अरु जेतेमेते चह्लाउनु हुन्दैन केहि कुरा अजि मान मित्यादेखि हो मितुवाङ ताठिनवाट फर्काई दिन्या दस्तुर छ . वेहोरा मिलाई जोग्य प्रमाण गरि हामी ताठिन यामनमा चह्लाई पठाया हामि मार्फत चह्लाउला यो पुरानु दस्तुर भयाको ढेर वर्ष भयो अघिदेखिको दस्तुर मानि काम गन्याको छ . अघिदेखि चुक्याको छैन . त्यो नाइक्या रामसुन्दर अजि र विन्तिपत्र चिठि ली म ह्लासामा चह्लाउन जान्छु भनि आउदा झुपनले छेकता पनि मानेन यसो गन्या पछि अघिका दस्तुरमा मित्दैन फेरी टिगरिमा जानु भनि चिनिजा भारादार भोट्या भारादारलाई षटाई मेरो दस्षत मानि सरासर जानु डिगर्चादेखि टिगरिसम्म ति रामसुन्दरसग भेट भयापछि तेस्ले त्यायाको अजि र विन्तिपत्र चिठी आहावाट गयाका भारादारहरू मुष्पाजी राषि जाचिलिनु र वायुको चाल गरि ह्लासामा दि पठाउनु र हामि ताठिनले सारि हेरोला हुन्या नहुन्या ठहराउला . त्यो नाइक्या रामसुन्दरसग जाहा भेट हुन्छ चाडै फकि जानु फेरी ह्लासामा नआउनु तेसो गन्या वाटामा कठिन हुन्या छैन रीतमा पनि मित्छ भारादारहरू गयाको १२ साल महिनाका आषिरमा र यो साल लाग्दै फागुन महिनामा अघि पछि गरी

ह्लासावाट गै सक्या आज आफुवाङवाट आयाको चिठी र झुपनहरूले विन्ति गन्याको कति फरक छैन अस्ति आफुवाङवाट आयाको चिठीका वेहोरा पर्षनु पन्याको अर्थ टिगरि घयेषुले काम नछिन्दा र श्री ५ वादशाहको हुकुम ढिलो हुंदा हामिले यस विलम्ब गन्याको होइन . श्री ५ वादशाहवाट हुकुम भै आया र टिगरिका घयेवुन्-वाट काम छिन्यो भन्याको उत्तराको चिठी आया हामी ताठिनले जस्तोको तस्तो सबै एक गरि निर्मल गरि काम छिन्यो भन्याको चिठी आफुवाङले बुझन्या गरि लेखि पठाउला वाकी रामसुन्दर आजकाल टिगरिमा होला आफुवाङसग यो चिठी पुग्यापछि ति नाइक्या केरुमा षटाई पठायाका ग्येवुषासु बोङवहरूलाई चाडै दस्षत लेखि छुट्टि गरि झिकाउनु र रामसुन्दरले त्यायाको अजि र विन्तिपत्र चिठी आहावाट षटाइ पठायाका भारादार लाई हाजिर गरि सौपिदिनु इनहरूले जाचि लियापछि मार्फत गरि ह्लासामा पठाइ दिनु हामी ताठिनले रिन वमोजिम सारि हेरोला त्यो अजि र विन्तिका चिठीमा जो भयाका वेहोरा सबै रिन नमानि छोड्यादेखि हामी ताठिनले कसो गरि चह्लाई पठाउन्या हो . दस्तुरमा मिलन्या भया विचार गरि काम छिनि दिउंला . जो विन्ति गरि पठायाको अर्थ बुझदा ज्यूको माया मारि काम गन्या कठिन हुन्याछ दस्तुर भयाको ठुलो हो . छोडनु हुन्दैन जो भयाको काम सर्वथोक आफुवाङले विन्ति गरि पठाया छौ काम नछिन्यासम्म पर्षनु पर्ला आफुवाङले श्री ५ वादशाहको मेहेर नछोडी ठुलो दया मेहेर सम्झि रहनु पछ तसर्थ यो चिठि पठायाको हो . श्री हाङवाङ ५ साल फागुन मँह्लाका १० दिन जांदा भोट ह्लासा यामन श्री गोर्षा सरकारवाट ह्लासाका टुनारिन् अम्वा-लाई लेखि गयाको ५ वर्षको श्री ५ वादशाहका हजुरमा जान्या मामुलि अजि वाहेक अरु जेन्या मेन्या चिठी मानिसका साथ गरि ह्लासा पठाउन्या दस्तुर छैन भनि लेषनु भयाका कुरालाई अघि कार्तिक महिनामा आफुहरू-लाई लेखि पठायाका चिठीको ढेरै दिनसम्म आफुहरूवाट जवाफ नआउदा भोटका षेलले जवाप आउनलाई ढिला हुन गयाको हो भन्या वेहोराले आफना मानिस साथ गरि आफुहरू छेउ पठाया . चाँडै जवाप आउला ढिल हुन जावैन

भना निमित्त भोटले हामीसाथि विजाइ विद्वत् गन्याका सर्व कुराको विस्तारको अर्जि र श्री ५ वादसाहका हजुरमा आफुहरूका नाउमा र ह्लासाका ४ काजिका नाउमा चिठी लेषि नायेक रामसुन्दरलाई साथ गरि ह्लासासम्म पठायाको हो . अरु जन्यामेन्या कुरालाई होइन मुलुक जान्या आउन्या लाषी प्राणिको कत्तल हुन्या वेहोरा हुनाले पठायाको हो . आफुहरूका चित्तमा मानिस साथमा आउन्या दस्तुर छैन . नायेक रामसुन्दरलाई फिराई अर्जि चिठीमात्र झिकाउन हुन्छ तापनि मुलुक मन्वन्धी ठुलो वेहोराको अर्जि चिठी लि आउन्यालाई ता झिकाउन्या हो भन्या ठहर्छ तापनि आफुहरूको पुसि नायक रामसुन्दरलाई टिगरिमा र ह्याका भारादारले अर्जि चिठी ली जाउ भन्छन् भन्या ह्लासा जानु फर्कि जाउ भन्छन् भन्या अर्जि चिठी ताहि छोडी आउनु भन्या पर्वाना लेषि पठाउन्या काम गन्यौ . येक वेहोराको टिगरिमा पठायाको भोटया भारादार चिनिया भारादार वाट जरादेषि निर्मल गरि लेषि आयाको सबै वेहोराको अर्जि श्री ५ वादशाहका हजुरमा लेषि चह्राई पठाउला . श्री ५ वादशाहवाट उत्तरा नआउन्यालसम्म पर्षनु पछ भनि लेषनु भयाका कुरालाई अघि आफुहरूवाट इ सर्वे कुराको जरादेषि निर्मल गरि अघ्याली गन्यालाई डड गरुला षष लाग्यो भन्या कुराको विचार गरि आफुवाडको चित्त वृद्धन्या गरि चिठी लेषि षठाउला भन्या लेषि आउदा आफुहरूवाट लेषि आयाको मानि फौज रवाना गन्यौ भन्या लेषियाको थियो तापनि फौज थामि वाटो हेरि पषि र ह्याक थिञ्च्यु यैस्तै विचमा हाम्रो भोटका जगामा षर्तरि वस्याका मानिसहरूलाई काटि चौरिमाल असवाफ लुटि लैगयाको षवर आउदा भोटले साहै मिच्याको सहन नसकि भोटसंग लडाजी गर्ना निमित्त फागुन मैहामा फौज रवाना गन्यु वंशाषका १५ दिन जांदा अरु फौज रवाना हुन्याछन् इ फौजलाई तिमीहरूले केरु झुगादेषि भैरव लंगुर ननाघनु केरु कुतिका माहाजन रैयतहरूलाई लुटपिट नगर्नु ग्यानि चिनिया सिपाहिसंग नलडनु भोटका मानिसहरूले हातहतियार लि लडन आयो भन्या हातहतियार चलाउन्यासंग मात्र लडनु विच कसलाई केहि नगर्नु भन्या फौजलाई हुकुम पठायाको छ . सो वमोजिम रहन्या छन् . वंशाष मैहामा १५ दिन

जांदासम्ममा भोटवाट येक करवडरूपेना र अघिको हाम्रो पुरानु कुति र केरु को कुकुटघाट सांघ हो पश्चिम सिषहरू आउन्या वाटो थुन्ना निमित्त ताषलाषारको सांघ भोटले येति कुरा दिघा गर्छन् भन्या हाम्रो चित्त वृद्धि घा पनि गर्छौ लडाजी थामदछौ वंशाषका १५ दिन जांदासम्म येति कुरा भोटले गर्दैनन् भन्या पछाडि हाम्रो लस्कर थपिया पछि घा सलुक गर्छौ गन्याछौन जाहासम्म भोटको राज्ये लिन सकौना लिन्याछौ भोटले सक्यासम्म हाम्रो मुलुक लिनन् हामि ताठिनले विचार गर्दा जियको मायामारि काम गन्या कठिन हुन्या छ . दस्तुर भन्याको ठुलो हो भनि लेषनु भया कुरालाई भोटले हाम्रा ज्यू मान्या घन लि चार पाइ लुट्या पछि हाम्रा दर्वारको इजत हुर्मत गयो जाहासम्म भोटले गन्यापछि हामीले जिउको मायामारि भोटसंग लडाजी गर्ने तयार भयाका हौ ताहा आफुहरूवाट गोषा मिलुन भनि बेस निसाप गर्नाको मनसुवा गरि टिगरिमा भोटका भारादार चिनिया भारादारलाई षटाई पठाउनु भै गै प्रमाण जति पनि फरक नपर्न्या गरि निसाफ गरौना भनि लेषि पठाउनु भयो थयो तपाजीका लिषत वमोजिम हामी र ह्याका थिञ्च्यु यस्तो लडाजी हुन्या कुरा पन्याका वेलामा भोटले आफुहरूको भय तराषि फेरी हाथा १८ सै षोलामा रैयतहरूको पुष मैहामा ज्यू मारि घन लुट्या पछि अरु इ भोटयाहरूको नास नगरि छाडदैनौ भनि हामीले भोटमाथि फौज रवाना गन्यौ भोटले जाहासम्म गन्यापछि र हामीले लडाजी गर्नालाई फौज रवाना गन्यापछि भोट र गोषाका बीचमा आफुहरू फरक भै रहनु मया वढिया होला गोषाले भोटयालाई जित्या पनि जस्तो अघिदेषि मानि आयाका छौ उस भंदा पनि ज्यादा मायाको गोषालाई ताहा भोटले जित्न्या भन्या पनि श्री ५ वादशाहलाई भन्या छन् . चिनिया सिपाहि टिगरिमा भोटका लस्करमा छन् भन्या कुरा सुनिन्छ . ति सिपाहिहरू झिकि वक्सनु होला . चिन श्री ५ वादशाहका सिपाहि ताक्या कुकुरसग पनि लडन्या को सामर्थ्य हाम्रो छैन चिनिया सिपाहिलाई झिकिदिनु हवस भनि हामीले अगावै विन्ति गरि पठायाको हो . भोटका लस्करमा मिसिन गै हामीले नचिह्लि ति सिपाहि मर्न गयो भन्या पछि श्री ५ वादशाहवाट हामीलाई तक्सिर नलागोस् भना निमित्त अगावै आफुहरूलाई जाहेर गन्याको हो . वंशाषका १५ दिन जांदासम्म सिपाहि

झिकि दिनु भया बढीया होला ताहासम्म हामी टिगरिमा आई लडन्या छौन. सो बुझाउनु होला चैत्र वदी १२ रोज ५ शुभम्—

चैत्र वदि १३ रोज ६

तस्तै विचमा श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा श्री मिनिष्टर जनवाट लेषि चह्लाई पठायाको उप्रान्त हाल केरूका समाचार हेवा २ पनि चैत्र वदि १२ रोज ५ का दिन ९।१० घडि वाकिमा आलमाल लि गयेछ श्री च्यांग्रासि देवताको केवरा चैत्र वदि १२ रोज ५ का दिनदेषि फुल्याको छैन पूजाहारी स्मेत भाग्याको छ भन्छन् देवा धर्माको लामा भन्या आजसम्म केरौमा छ भन्छन् तस्तै वषतमा श्री प्राइम मिनिष्टर यानका हजुरमा श्री विर्गेडियेर जनरल षड्ग वहादुर कुवर राणाजीवाट लेषि चह्लाई पठायाको उप्रान्त म यतावाट सिकार्जु पुग्या पछि तैले डिगर्चा हालु जानु पर्न्या छ भनि अघि लेषि गयाको हो अवर अठार सये षोलाका हाभ्रा रैतीहरूले भोटका जगामा षर्चरि तिरि अघिदेषि चौरी गोठ राण्याको रहेछ येस पालि भोटका ११ जना षोडचढि र १४ जना पैदल भोट्याहरू आई हाभ्रा रैयतहरूमा १ जनालाई मारि ४ जनालाई घाइत्या गरि ५।६ सये चौरी र अरू आलमाल समेन लुटि लगेछ. भोटहरूले यस्तो गन्या पछि हाभीले चुप लागी रहनु भयेन फौज पठाउन पन्यो येस्तरफ कुति केरू झुगाको किल्ला हाभ्रालाई श्री मिनिष्टर जनरल वम्बहादुर राणाजी र श्री विर्गेडियेर मेजर कपतान रणसि षतृ पल्टन तोपस्मेत लि विदा भै हिड्या ताहावाट तैले पनि चाडो जानु पर्न्या छ आपनु फौज षर्षजाना रसद दोचा वषु गैह्र चाहिन्या कुराको हर्कत नहुन्या गरि तयार भै रहनु. जहावाट लेषि गयापछि उस वषत हुकुमको सायेत गरि सिवानादेषि वढि जान्या काम गर्नु तेस तरफ पनि डाका दिन आउनन् आपनु हुसियार गरि रहन्या काम गर्नु भनि सिक्ष्या अति पठाई वकस्याको भोटले ताहासम्म वेजाई वेराहा गन्या पछि हामीले सहि वस्नु जोग्य छैन चाहिन्या षरषजाना रसद दोचा वषु गैह्र कुराको पनि आपना बुद्धिले भेट्यासम्मको अन्जाम बांधी ताकित गन्याको छ. श्री हिमालय धोज पल्टन पनि येस्तरफ रवाना गरि पठाइ वकसनु भये छ. नीज पल्टन बाहा आइ पुग्या पछि म पनि बाहावाट सवै फौज षजाना उठाई वालुचुं जान्या काम गरूला

ताहावाट वढि जानालाई मजि आइ पुगि मातै हुकुमको सायेत गरि लंगुर पार फौज वढाई जंगि ऐनमा लेषिया मुताविक आपना बुद्धिले पुग्यासम्म लडन्या काम गरूला हाल षवर्दारिलाई वालुचुंड येस्तरफ भोटको रसद सिवाना चोर वाटो पौडा गल्फा ठाउठाउमा सोला भाजा दर्जन थापन्या र चौकि विकट राषि आपनु होसियारिसंग रहनु मनि मेजर कपतान भिमल आलेलाई फेरि पनि लेषि पठाउन्या काम गन्या चौकि विकट राषि साला भाजा दर्जन थापि होसियारसंग रह्याकै छन् जंगी ऐन पनि ढडामा लेखिया वमोजिम सवै पल्टनका आफिसर लगायत पिपा षलासि वानादारसम्म गैह्र जवानलाई वेहोरा बुझाई सुनाउन्या काम गरि सकल कपतानलाई र नकल लेफटेनलाई दिन्या काम गन्या गोलि गठा थर महाताप फलाम भाडा गैह्र पिया षलालिले वोकन्या हालन्या र सिपाहि फिजवानलाई वाडि दिन्या पट्टिलाई जिम्मा लाउन्या तजवीज गरूला ह्लासा डिगर्चावाट चिठीपत्र ली जाहा भेट गर्न आउन्या र ताहा तिमीहरूसंग आउन्याहरू सेतो धवजा घुमाई आउन्या वकिल हुन् तस्तालाई वन्दुकतिर कमान भाला वछाई वाहेक च्यापसालि आउन्याहरूमा २५।३० जनासम्मलाई आउन दिनु यस्ता रितसंग आउन्यालाई जसले हतियार चलाई मारलि दुःख देला तेस्तालाई जंगी ऐन वमोजिम काटियोला भन्या दस्षत पठाई वकस्याका अर्थ दस्षतमा लेषियाको वेहोरा सवै पल्टनलाई उदि सुनाई दिन्या काम गन्या तेस्ता वकिल आयामा याद राषि षातिर गरि संभारसंग हजुरमा पठाउन्यासम्म आउन्यालाई उनले ल्यायाको चिठीको वेहोरा बुझी मुनासिफ माफिक जवाप दि पठाउन्या काम गरूला आजकाल येस्तरफ लंगुर पारका षवर वालुचुंडदेषि डिगर्चासम्म वाटा वारिपारि गाउंका रैतिहरू गोषाले चढाई गरि लुटपिट गर्छन अनि हडवडाई अन्वत्र गाउंमा भागि वसै गयाका थिया आजकाल ह्लासावाट मानिस पठाई गोषासंग हाभ्रा घा वन्दोवस्त हुन्या छ तिमीहरूले हडवडाउनु पदैन आपना आपना गाउवर आई वन्या काम गर मनि षातिर तसल्लह गर्दा कोहि कोहि रैतिहरू आउन लागि रह्याछन् भनि लंगुर पारवाट वेपार गर्न आउन्या भोट्याहरूले भन्छन् मनि हटिया च्यातां वालुलुडका गोवा मझियाले गन्याको विस्तार जाहेर गरि पठायाको छ मुकाम धनकुटा शुभम्— (क्रमशः)

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Franz-Karl Ehrhard

—Co-ordinator, Nepal-German Manuscript
Preservation Project, Nepal

Dr. Niels Gutschow

—German Research Scholar

Mr. Uddhav Acharya

—Lecturer, Kathmandu Multiple Campus, Kathmandu

Dr. Raja Ram Suvedi

—Lecturer, Central Department of History,
Kirtipur Campus, T. U., Nepal

Mr. Shankar Man Rajvanshi

—Research Scholar, Nepal

‘प्राचीन नेपाल’ का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, मानवशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to ‘Ancient Nepal’.

The contribution should be concise and well-documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.